

ԹՈՒՂԹ ՀԵՐՔՄԱՆ

Պ Ա Տ Ա Ս Խ Ա Ն

ԿԱՐԴԻՆԱԼ, ԱՂԱՋԱՆԵԱՆԻ

“ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ ԹՈՒՂԹ,,Ի

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Գ Ր Ե Ց՝

ԴԵՐԵՆԻԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

1951

ԹՈՒՂԹ ՀԵՐՔՄԱՆ

Պ Ա Տ Ա Ս Խ Ա Ն

ԿԱՐԴԻՆԱԼ ԱՂԱՋԱՆԵԱՆԻ

“ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ ԹՈՒՂԹ,, Ի

“Որ յամենայն ժամ ուսանին, և
երբև ի գիտութիւն նմաբնութեան
ոչ հասանեն:”

Բ. Տիմար. Գ. 7

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Գ Ր Ե Ց՝

ԴԵՐԵՆԻԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

1954

ԹՈՒՂԹ ՀԵՐՔՄԱՆ ի հինգ տպագրութիւն-
ները (վեց հազար օրինակ) շատոնց ըս-
պառած ըլլալով, ներկայիս ՎԵՅԵՐՈՐԴ
տպագրութեամբ մը կուգանք գոհացում
տալ Իսթանպուլի Հայութեան՝ մեր այցի
առիթով եղած բազում խնդրանքներուն:

ԴԵՐԵՆԻԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

27 Յուլիսի, 1951
Իսթանպուլ

Վարօլ Տպարան - Իսթանպուլ

Պ Ա Տ Ա Ս Խ Ա Ն

“ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ ԹՈՒՂԹ,,Ի

ԶՈՐ ԳՐԵՑ

ՍՐԲՈՑ ՀՈՎԱՄԷԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ԵՐԷՑ ԿԱՐԴԻՆԱԼ

ԳՐԻԳՈՐ ՊԵՏՐՈՍ ԺԵ. ԱՂԱՃԱՆԵԱՆ

ՊԱՏՐԻԱՐԷ ՀԱՅ ՀՈՎԱՄԷԱԿԱՆԱՑ

Սիրեցեա՛լ Եղբայր ի Քրիստոս,
Զեր Հովուական Թուղթը ուղղուած եկեղեցա-
կաններուն և հաւատացեալ ժողովուրդին՝ «Երկրորդ
Հարիւրամեակին առթիւ երջանիկ մահուան Մխիթար
Սեբասացիի և Աբրահամ Պետրոս Ա. Արծիւեանի»՝
կարգացինք «ԱԽԵՏԻՔ»-ի (Յուլիս-Օգոստ. 1950) միա-
ցեալ թիւին մէջ: Այս զոյգ «բարեբաւարիկ դարա-
դարձ»ներու առթիւ «հրաւէր» կը կարգաք «Բովան-
դակ Հայութեան դառնալու նախնեաց ամբողջական
լոյս հաւաստին, կաթողիկէ միութեան մէջ»:

Միութեան մէջ կը կայանայ Եկեղեցւոյ պայծա-
ռութիւնը և հոգիներու փրկութիւնը, ու մենք կը
կամենայինք որ եկեղեցւոյ բոլոր բարձրատիճան
պաշտօնեաներ իրենց նպատակակէտ ունենային ճշ-
մարիտ Միութիւնը, հոգիներու միութիւնը. որ
իրար կը բերէ և կը միացնէ տարբեր պայմաննե-
րով, վարդապետութիւններով և գաղափարներով
իրարմէ անջատուած մարդեր և ժողովուրդներ:

Սիրեցեա՛լ Եղբայր, Զեր Հովուական Թուղթի
հրատարակման առթիւ կ'ուզէինք Զեր եղբակցու-
թիւններն ու հրաւէրները, թելադրութիւններն ու
խորհրդածութիւնները, քրիստոնէական անաչառ

ոգիով և պատմական ստուգութեանց ու ճշմարտութեանց հիման վրայ նկատողութեան առնել հաւատացեալ ժողովուրդի լուսարանման համար:

Մենք պիտի չուզէինք ամենեւին կրօնական ընդունայն վէճերու մէջ մտնել, ինչպէս չըբինք Ձեր նախորդ Հովուական Թուղթերու հրատարակութեան առթիւ. լաւագոյն պիտի համարէինք լոկ և մանաւանդ աղօթել անոնց համար, որոնք կեղծ իրրեւ իրական, սուտ իրրեւ ճշմարիտ և մոլորութիւնները իրրեւ առաքինութիւն կը ներկայացնեն: Սակայն, ներեցէ՛ք մեզի ըսել թէ Ձեր վերջին չըջարեականը փոխանակ ճշմարիտ Հովուական տի մը սիրոյ, միութեան և քրիստոնէական աւանդապիւր սկզբունքները բացատրող «Հովուական Թուղթ» մը ըլլալու, պատմական խեղաթիւրումներով, Հայց. Ս. Եկեղեցին ու կղերը անուանարկող, պապութիւնը ջատագովելու համար կեղծիքն ու սխալը թմբկահարող ու աշղպիտով հայ հաւատացեալ ժողովուրդին մէջ չփոթութիւն և խռովութիւն սերմանող և ապապրանքով գրուած Թուղթ մը կը ներկայանայ: Հակառակ այս բոլորին՝ մենք պիտի չփախաքէինք ամենեւին Ձեր Հովուական Թուղթին անդրադառնալ, երբ մանաւանդ ՀՍԱԿ և ՍԻՈՆ պաշտօնաթերթները առին պէտք եղած պատասխանները: Բայց երբ Ձերիններէն սմանք փոխանակ զգաստանալու, ճշմարտութիւնը տեսնելու և Ձեր Թուղթին սխալներն ու խեղաթիւրումները դատապարտելու, վերջապէս կը ջատագովեն ու կը փառաբանեն զայն ու ԱԽՏԻՔԻ մէջ կամ ա՛յլ ուրեք կ'աղմկեն հրապարակը, կը ստիպուինք մեր կարգին յանուն ճշմարտութեան և ի լուսարանութիւն մտքերու պատասխանել Ձեր Հովուական Թուղթին, ցոյց տալու համար մաքուր հաւատքը Հայց. Եկեղեցւոյ, որուն մէկ տրուպ պաշտօնեան ենք:

Ձեր Հովուական Թուղթի Ողջունի մէջ Ձեր վսեմութեան համար կ'ըսէք «Կաթողիկոս Հայոց ուղղափառաց»։ Ընթերցողներ այն տպաւորութիւնը պիտի ունենան անշուշտ, որ Դուք հայ ուղղափառ մեծագոյն զանգուածին կաթողիկոսն էք:

Ուղղափառ կամ Օրթոքսոֆ կը նշանակէ ուղիղ դաւանութիւն ունեցող: Հինէն ի վեր այդ ստորագիւրն տրուած է Յոյն, Հայ, Ղպտի և Հայէջ եկեղեցիներու: Փոռ Պատրիարքի օրով, Թ. դարուն, երբ Արեւմտեքը — այսինքն Պապական Եկեղեցին — բաժնուեցաւ Արեւելեան եկեղեցիէն, Կաթոլիկ բառը սկսաւ գործածել իրեն համար և զայն իւրացուց: Իսկ Արեւելք՝ Օրթոքսոքս բառը:

Կաթոլիկ միտինարներ՝ Բենեդիկտեան, Ֆրանչիսկեան կամ Ժեզուիթ, որոնք Արեւելք եկան և ուղղափառ եկեղեցիէն հաւատացեալներ որսալով համայնքներ կազմեցին. Կաթոլիկ անունը տուն այդ համայնքներուն: Ինչպէս օրինակ Հայ Կաթոլիկ, Յոյն Կաթոլիկ, Ղպտի և Սսորի կաթոլիկ: Կաթողիկէ և մանաւանդ ուղղափառ բառը բնաւ չգործածեցին:

Հոռոմէական Եկեղեցին ամենեւին իրաւունք չունէր իրեն համար Կաթոլիկ մակդիրը գործածելու, որովհետեւ Կաթոլիկ կը նշանակէ տիեզերական, բնդհանրական, մինչ Պապական Եկեղեցին, բուն Տիեզերական Եկեղեցիէն բաժնուելով կազմած էր ուրոյն հատուած մը: Կաթոլիկ բառը ուրեմն երբ Պապական Եկեղեցւոյ համար գործածուի, կը նշանակէ «Արեւմտեան Հերձուած»ը, որ սեղծուեցաւ Միջին դարուն: Այդ «Հերձուած»ը քաղաքականապէս զօրանալով, Միջին դարերէն սկսեալ աշխարհի զանազան կողմերը սկսաւ պրոպագանդիստ կրօնաւորներ զրկել, ժողովուրդները Հոռոմի Աթոռին և անոր պետին դերիշխանութեան ներքեւ բեւրելու համար: Հոռոմի կողմէ զրկուած կրօնաւոր-

ները, թէ ի՛նչ ոտնձգութիւններով, անխոստովա-
նելի միջոցներով, սպառնալիքով և հալածանքնե-
րով կատարեցին իրենց պաշտօնը, ծանօթ է բոլոր
աշխարհին. այդ մասին մենք կը լռենք: Այդ առա-
քելութեանց, կամ աւելի ճիշդը, «կրօնական սա-
պատակութեանց» արդիւնքը Հայոց մէջ այն եղաւ
որ, ժ.Ը. դարուն Հոովմէական առանձինն համայնք
մը ստեղծուեցաւ: Այդ համայնքը, որուն հետե-
ւողները աննշան թիւ մը կը կազմեն, կարողիկ
անունը առին իրենց վրայ՝ հետեւելով Հոովմի
օրինակին: Արդէն Հոովմէական եկեղեցին բաժ-
նուելով ընդհանրական, կաթողիկէ եկեղեցիէն
առանձին հերձուած մը կազմած էր, իր վրայ առ-
նելով կարողիկ անունը: Հայոց եկեղեցւոյ ծոցէն
հեռացող հայ պապաղաւաններն ալ այդ հերձուա-
ծին ենթարկուեցան և բացարձակ հնազանդութիւն
ու հպատակութիւն յայտարարեցին: Ժ.Թ. դարուն
հայ պապաղաւան հերձուածը Հոովմի օգնութեամբ
նուիրապետական տուչութիւն ստացաւ և թիւր-
քիոյ մէջ Քարողիկ Միլլեր մը եղաւ Օսմանեան կա-
ռավարութեան վաւերացումով:

Հետեւաբար, Սիրելի՛ եղբայր, երբ զՁեզ
կ'անուանէք կաթողիկոս Հայոց Ուղղափառաց,
պատմութեան դէմ մեղանշած կ'ըլլաք, որովհետեւ
Ձեր պատրիարքական աթոռը, որուն հաստատման
երկուհարիւրամեակը ասոնցիք և որուն Գահակայն
էք այժմ, միայն ու միայն ափ մը հայ-հոովմէա-
կան պապականներու աթոռն է, որուն ծագման
մասին քիչ վերջ պիտի խօսինք: Դուք իրենց
Մայրենի եկեղեցիէն հեռացած և Հոովմի հպատա-
կած փոքր հայ համայնքի մը կրօնապետն էք: Ձեր
ուղին տրոգոսն է Կիլիկիոյ Հայ Պապականներու
«Պատրիարք» և ոչ թէ Կարողիկոս Հայոց Ուղղափա-
ռաց: Պատրիարք բառն ալ չակերտեցինք, որովհե-
տեւ, ինչպէս պատմական տուեալներով պիտի ապա-

ցուցանենք, Արծիւեանի Պատրիարքութիւնը ան-
վաւեր էր. ուստի Դուք որպէս անոր Ժ.Ե. յաջորդը
պատրիարքութիւն կ'ընէք ոչ կանոնական դրու-
թեան մը համեմատ:

Եթէ դուք ուղղափառ բառը կ'ուզէք Ձեր մաս
մը կաթողիկ Հայերուն հաւատքին համար գոր-
ծածել, թիւրիմացութիւն մը շահագործած կ'ըլ-
լաք, որովհետեւ պատմականօրէն ուղղափառ ստո-
րոգելին մի'այն Արեւելեան եկեղեցիներու յատուկ
է և անոնց հաւատքը կը բարացուցէ և այդպէս կը
գործածուի նոյնիսկ կաթողիկ պետութեանց պաշտօ-
նական լեզուին մէջ: Հոովմէական եկեղեցիին հպա-
տակութիւնը ընդունող հատուածներ Միաբար կամ
Ունիթոս կոչուած են, իսկ մեր մէջ երբեմն Արքա-
մայ ալ անուանուած են: Ուղղափառ բառի մասին
մեր զիտողութիւնները ընդարձակօրէն կը ներկա-
յացնէ նոյնիսկ կաթողիկ Համայնագիտարանը (տես
Հտ. 11, էջ 329):

Անշուշտ Հոովմէական եկեղեցին, որուն կը
պատկանիք, ինչպէս ամէն հին եկեղեցի՝ ինքզինք
կը ճանչնայ բառիմ լայն առումով ուղղափառ, այ-
սինքն՝ ուղիղ հաւատքը ունեցող, բայց տեսանք թէ
ի՛նչպէս այդ բառը պատմականօրէն ստացած է նեղ
ի՛նչպէս այդ բառը պատմականօրէն ստացած է նեղ
կը յատկանշուի Արեւելեան եկեղեցիներու դաւա-
նութիւնը: Ասիկա քաջ զիտնալով երբ Դուք զՁեզ
կ'անուանէք «կաթողիկոս Հայոց Ուղղափառաց»,
բառին երկդիմութեան վրայ կը խաղաք՝ բառին
երկիմաստութիւնը շահագործելով, բան մը որմէ
կրնայ խաբուիլ միամիտ ընթերցողը, իսկ բառե-
րու երկդիմութեան վրայ խաղալը գիտէք թէ ի՛նչ
որակում ստացած է Արխամոսի օրերէն ի վեր:

Պատուական եղբայր, Դուք Ձեր Հովուական
թուղթին առաջին նախադասութեան մէջ Աբրահամ

Պետրոս Ա. Արծիւեանի համար կ'ըսէք. «Նախապէս Տանն Կիլիկիոյ վերանորոգ Կաթողիկէ Կաթողիկոսական Արքուիս»: Զայն կ'անուանէք «աստուածաբեալ»։ զինք կը միացնէք Միսիթար Սերաստացիի հետ և կը գրէք թէ «պատմութիւնն ալ ոսկի տառերով արձանագրած ու պահած և անգնց փառելի անուցները»։

Անհրաժեշտ է հարցնել սակայն թէ ո՞վ է Աբրահամ Արծիւեան և ի՞նչպէս ծագում առաւ այսպէս կոչուած Կիլիկիոյ Հայ Կաթողիկէ Պատրիարքութիւնը։

Աբրահամ Արծիւեան ծնած է Այնթապ 1679-ին. 1706-ին կուսակրօն քահանայ ձեռնադրուած է և 1710-ին եպիսկոպոսական աստիճան ստացած է Պետրոս Բերիայի՝ մականուանեալ Պիծակ, որ 1701-ին Բերիոյ մէջ նստաւ որպէս հակաթոռ Կիլիկիոյ Հայոց Կաթողիկոսութեան։ Այդ ժամանակ Սոյո օրինաւոր Կաթողիկոսն էր Մատթէոս Կետարացի՝ մականուանեալ Սարի, որ ամենեւին չհրաժարեցաւ իր աթոռէն և յանձն չառաւ Կաթողիկոսական իրաւունքները բաժնել։ Արծիւեան ձեռնադրուեցաւ հակաթոռ Պիծակէն՝ որպէս Բերիոյ Առաջնորդ։

Այդ միջոցին հռովմէականութեամբ կըթուած հայ Կաթողիկ վարդապետներ, Մեղքոն Թասպասեան Կաթողիկ եպիսկոպոսի առաջնորդութեամբ խռովութիւն կը սերմանեն հայ ժողովուրդի մէջ և կը ջանան երկպառակութիւն յարուցանելով տապալել Կ. Պոլսոյ Հայոց Յովհաննէս Գանձակեցի Պատրիարքը։ Ամէն միջոց կը գործածեն հայ ժողովուրդը օտարացնելու, կ'արգիլեն Հայերը եկեղեցի գալ, հրաւեր կը կարգան որ Պատրիարքարանի տուրքերը չվճարեն և կը ստիպեն որ պապական եկեղեցիներ երթան և տուրքերը հոն վճարեն։ Օրուան նպարքոսը՝ Տաճարաւոր Ալի խռովութեանց և երկպառակութեանց պարագլուխները, որոնք Յովհան Նիկիմիդացի, Սարգիս և Երեմիա լատինամիա վարդապետներն էին, ձերբակալել կուտայ և կը բանտարկէ։ Սարգիս և Երեմիա

բանտին մէջ իսլամութիւնը կ'ընդունին ու կը հրաժարին իրենց գործէն։ Յովհան Նիկիմիդացի և Մեղքոն Թասպասեան եպիսկոպոսներն ալ 1714-ին թիապարաներու յատուկ բանտին մէջ կը բանտարկուին։ Այս երկպառակութեանց և խռովութեանց իրրեւմեղակիցներ զաւտներու մէջ ալ կը ձերբակալուին շատեր, որոնցմէ Աբրահամ Արծիւեան եպիսկոպոսը Բերիայէն Կ. Պոլիս թիապարաներու արգելանոցը կը բերուի։ Աբրահամ Արծիւեանի համար կը պատմուի թէ հրեայ բանտակիցներու միջև յօրդութեամբ ազատեցաւ։

Արծիւեան չհամարձակեցաւ Բերիա վերադառնալ, այլ ժամանակ մը թափառեցաւ Տրապիզոն և Եգեսիա։ 1721-ին սիւրբական Տրիպոլսոյ գաղիական փոխհիւպատոսը Դարպէ՝ իր երաշխաւորութեամբ Արծիւեանը իր մօտ պահեց։ Արծիւեան 1722-ին Լիւբանանի Անտոնեանց վանքը փոխադրուեցաւ։ Ան պատահական պարագաներէ օգտուելով հետագային կրցաւ ինքզինք իրրեւ Անտոնեանց Միաբանութեան Հիմնադիր ալ կարծել տալ։

1738-ին, Դեկտեմբերի 30-ին, Բերիոյ մէջ Հայ Կաթողիկներ, կուսակալին հրամանով եկեղեցի մը ձեռք ձգեցին և ազատ պաշտօն վարելու արտօնուեցան, ու այս առթիւ Աբրահամ Արծիւեանը Լիւբանանէն՝ Անտոնեանց վանքէն՝ բերել տունին։ Արծիւեան 1739 Դեկտեմբերի 4-ին Բերիա հասաւ։ Սակայն երեք ամիս պահուեցաւ, մինչեւ որ տապալանէր և կը հրաւերուէր արկածի մը պիտի չհանդիպի։

Արծիւեան կանուխէն Հայ-Կաթողիկութեան ինքնուրոյն գիրք մը ստեղծելու զազափարը յղացած էր։ Կ. Պոլսոյ մէջ այդպիսի ծրագիր մը յաջողցնել հնար չէր, մանաւանդ Կոլոտի պատրիարքութեան և Նալեանի փոխանորդութեան օրով։ Ուստի մտածեց Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւն մը կազմակերպել, մանաւանդ որ ինքն ալ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսու-

թեան սահմանին մէջ կ'ապրէր: Բայց ասիկա անհնար էր, որովհետեւ իրեն դորձակից կամ կամակից ոչ մէկ եպիսկոպոս ունէր կիլիկեան թեմերու մէջ: Քրիստոնեայ եկեղեցւոյ օրինաց հակառակ, ասանց ունէ ժողովի և օրինական ընտրութեան, այլ միայն քանի մը քահանաներու և արեղաներու ներկայութեամբ կաթողիկոսութիւն կը հռչակէ: Այս ապօրէն արարքով ալ Հոսիանայով 1740 Մայիսի 3-ին, Լատին եկեղեցւոյ մէջ, երկու օտարածէս ընթերականերով Յակոբ Վարդապետ Յովսէփեանը եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ: Յունիսի 11-ին Իսահակ Վարդապետ Բարսեղեանը Քիլիսի եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ: Իսկ Նոյեմբերի 23-ին իր երկու ձեռնադրածներով Մեղքոն Թուխմանեան Վարդապետը Մուսպուճի եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ: Երեք օր վերջ, Նոյմ.ի 26-ին (1740) իր ձեռնադրած երեք եպիսկոպոսներով կաթողիկոս կը ձեռնադրուի: Ընթերցողներ կը տեսնեն ուրեմն թէ ինչպէս ապօրէն միջոցներով հաստատուեցաւ Կիլիկիոյ Հայ կաթողիկ կամ Հոռովմէական Պատրիարքութիւնը: Սակայն ոչ միայն Արծիւեանի կաթողիկոսութիւնը անկանոն, անվաւեր և ապօրէն է, այլ և իր եպիսկոպոսութիւնն իսկ, որովհետեւ ձեռնադրուած է Հակաթոռ Պիժակ կաթողիկոսէն: Դարերու ընթացքին, Քրիստոնեայ եկեղեցին միշտ և ամէնուրեք անվաւեր նկատած է հակաթոռի մը ձեռնադրութիւնը և անոր կատարած ձեռնադրութիւնները: Շատ իրաւամբ Օրմանեան Սրբազան կը գրէ. — «Աբրահամ Արծիւեան... մանկական խաղ խաղալու պէս՝ ինքն իրեն երեք եպիսկոպոս շինած, եւ իւր շինած եպիսկոպոսներէն կաթողիկոսութեան օծում եւ ասիւնան ստացած եւ պարզ անձնախաբուրեամբ գոհունակութիւն ստացած մեկն է: Խաղը ամբողջացնելու համար ալ՝ ինքն Կիլիկիոյ Աթոռին պարապօրէինը կեղծած է» (ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ, էջ 2945):

Կարծեցեալ կաթողիկոսութեան հռչակումէն անմիջապէս ետք, 1740 Գեղեանքի Սրբիւեան կը ջանայ Հոռովմ երթալ: Կը հանդիպի զԺողովութեանց, բայց հոն կը հասնի երկու տարի վերջէ կը ներկայանայ Պապին, ծուռկի կուգայ և կը համբուրէ անոր ոտքը և հաւատոյ ու հպատակութեան դաւանութիւն մը կը կարգայ: Այդ դաւանութիւնը «Պարթեւ ու Պահլաւունի Սուրբ Հայրապետներու» հաւատքը չէր, ինչպէս կը գրէք, այլ Պապական եկեղեցւոյ դաւանանքը: Հետեւաբար Արծիւեան այս կերպով կ'ուրանար Սուրբ Լուսաւորիչի և մեր Սրբազան Հայրապետներու լոյս հաւատքը: Ուրեմն, Սրբազան Եղբայր, Դուք երբ «արձագանգ» կ'ըլլաք Արծիւեանի «պատգամ»ին՝ կը նշանակէ թէ կոչ կ'ուղղէք հայ ժողովուրդին ուրանալ իր դաւաւոր հաւատքը և ընդունիլ Պապական եկեղեցւոյ դաւանութիւնը: Յաճախակի կրկնուած և ժամանակավրէպ Ձեր այս հրաւերը անշուշտ արձագանգ պիտի չգտնէ ո՛ր եւ է Հայու սիրտին մէջ, որ կապուած է իր Մայր եկեղեցիին և իր սուրբ հաւատքին:

Կէտ մը եւս, Շնորհազարդ Եղբայր, Ձեր կաթողիկոս տիտղոսն ալ պատմական վաւերականութիւն չի կրեր, որովհետեւ պապական պաշտօնագիրներուն մէջ Աբրահամ Արծիւեան միայն Պատրիարք Կիլիկիոյ կը կոչուի. կաթողիկոս բառի յիշատակութիւն չկայ: Արծիւեան, երբ ինքզինքը ամենայն Հայոց կաթողիկոս կը ջանար ցուցնել, Միաթար Աբրահայր արդէն անոր կը զգացնէր այդ յաւակնութեան անհիմն ըլլալը և հազիւ թէ անոր հաւակնութեան կը գտնէր Կիլիկիոյ պատրիարքութիւնը (տես Վարդ Մխիթարայ, էջ 469): Երբ Ձեր փառաբանած Միաթարն իսկ Արծիւեանը պատրիարք կը ճանչնայ, Դուք որ զՁեզ Արծիւեանի Աթոռը՝ բազմող պեար կ'ընդունիք, ինչպէս կրնաք Ձեզի համար «կաթողիկոս Հայոց Ուղղափառաց» գրել:

վերոգրեալ պատմական իրողութիւններէն կըրնանք եզրակացնել որ Արծիւեանի կաթողիկոսութիւնը անվաւեր էր և անկանոն արարքի մը արդիւնք, և թէ իր կաթողիկոսութիւն անուանածը ոչ մէկ օրինաւոր կապ ունի կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան հետ։ Ասկէ զատ, Հոովմի Պապը իրեն ենթարկուող երկրամասերուն մէջ միայն կրնայ պատրիարքական աթոռներ հաստատել կամ ջնջել. կրնայ նաեւ իր հպատակութեան ներքեւ հայածէս-հոովմէադաւան աթոռ մըն ալ ստեղծել. բայց այդ ինքնաստեղծ աթոռը ամենեւին հայկական աթոռին յաջորդութիւնը չի կրնար ըլլալ, ինչպէս Դուք Ձեր Հովուական Թուղթով կարծել կուտաք։ Պատմական ճշմարտութիւնը սա է. կիլիկիոյ հայկաթողիկ պատրիարքութեան մը կազմութիւնը Պապական Եկեղեցւոյ պետին կամքէն բխած և պարագաներու յարմարցում հոովմէական ստեղծագործութիւն մըն է և ոչ մէկ առնչութիւն ունի հայ նուիրապետութեան հետ և ո՛ր է հայ աթոռի հետ։

Մենք ծանրացանք Արծիւեանի վրայ և ոչ թէ Միսիթար Սերասաացիի, այն պատճառով որ Արծիւեանի կեանքը նկարագրելով ուղեցիւնք ցոյց տալ որ անոր հիմնածը ապօրինի և անվաւեր կաթողիկոսութիւն մըն էր. ուստի «կաթողիկոս Հայոց Ուղղափառաց» անհիմն յորջորջում մըն է։ Եկեղեցւոյ անսակէտով Դուք ժե. յաջորդ պատրիարքն էք — եթէ կ'ուզէք որ գործածենք այդ բառը — Արծիւեան արկածախնդիր փառամոլ եկեղեցականի մը, որուն թէ՛ եպիսկոպոսութիւնը, թէ՛ կաթողիկոսութիւնը և թէ հիմնած պատրիարքութիւնը հակօրինական և անվաւեր էին։

Միւրանաւոր Եղբայր, Կը գրէք թէ Ա. Արծիւեանի և Մ. Սերասաացիի «նպատակը տարածում կաթողիկե նեմարտութեան եւ նուիրում Հայութեան բարձրացումին» է։

«կաթողիկէ ճշմարտութիւն»։ Գեղեցիկ բառ, բայց ո՛չ Միսիթար և ո՛չ ալ Արծիւեան ունէին կաթողիկէ ճշմարտութիւնը։ Կաթողիկէ կը նշանակէ ընդհանրական, տիեզերական։ Երկուքն ալ ուրացան կաթողիկէ ընդհանուր Տիեզերական Եկեղեցին, հրապատակներ և կամաւոր գործակալներ դարձան Հոովմի Պապին։ Մէջբերենք Ալեքիսիոս Միսիթարի կոչումը անանքը. «Ես կը դաւանիմ եւ կ'ընդունիմ այն ամեն ինչ, զոր կը դաւանի եւ կ'ընդունի Սուրբ, Կաթողիկէ եւ Հոովմեական Եկեղեցին, եւ կը մերժեմ ամեն ինչ, զոր ան կը մերժէ։ Ինչպէս իմ ամբողջ կեանքիս բնացփին զիս պարտաւոր համարած եմ հնազանդելու Հոովմի Սրբազան Հօր որպէս Յիսուսի Քրիստոսի Փոխանորդին, նոյնը կ'ուզեմ ընել նաեւ մահուան սի Փոխանորդին, նոյնը կ'ուզեմ գտնուիմ եւ կ'ենթարկեմ ամբողջ սրտովս Սուրբ Արքային վնդակներուն, կը խնդրեմ որ անոնք՝ ինձմէ արտաբերուած չնկատուին, յեսս կը կոչեմ գտնուիմ եւ կ'ենթարկեմ ամբողջ սրտովս Սուրբ Արքային սրբազնութեան։

Կեանքիս բնացփին ինչպէս նաեւ մահես յեսոյ, ոչ մէկը կ'ընդունիմ իբրեւ պաշտպան — նոյնիսկ եթէ մեծ բարեկամներես մին ըլլայ ան — եթէ ան ամենեւն առաջ պաշտպան մը չէ Հոովմի Սուրբ Արքային, եթէ ան հետեւող մը չէ կաթողիկէ հաւատքին ու նեմարտութեան։

«Երկրորդ ես կը փափաքիմ որ կաթողիկէ Հոովմեական Եկեղեցւոյ նեմարտութիւնները տարածուին Հայրենիքիս մէջ, եւ ցորչափ կենդանի եմ գտնուիմ պիտի տարածեմ անվարան, կարողութեանս համաձայն։ Մահես ես, այս անձնական փափաքս կը կսկեմ բոլոր առակերտներուս եւ յաջորդներուս, խնդրելով որ նաեւ իրենց, ցորհան կենդանի են, աշխատին կաթողիկէ հաւատքին տարածման, առանց կարեւորութիւն տալու նեմարտ հաւատքի քննարկներուն կողմէ յարեցում հալածանքներուն, որոնց հաւանաբար հանդիպին։ Ի

րենց մահուան պահուն՝ նաեւ իրենց նոյնը կհակեն իրենց յաջորդներուն, միեւնոյն քելադրութիւններով» (ԱԽԵՏԻՔ, ԺԹ. Տարի, թիւ 9-10, էջ 155-156): Հռովմի Պապին ամբողջ սրտով ենթարկուելով միթէ՝ կաթողիկէ ճշմարտութիւնը կը տարածուի: Արժիւհան և Մխիթար ձեզք ստեղծեցին Հայութեան մէջ. բաժնուեցան Հայ Եկեղեցիէն. ուրեմն կաթողիկէ ճշմարտութիւնը տարածած եղան այդ կերպով: Հայութեան մէջ բաժանում յառաջացնելով ինչպէս կրնան նուիրուիլ Հայութեան բարձրացումին: Անոնք Հայութեան բարձրացումին սատարելու և ծառայելու տեղ ջանացին — մանաւանդ իրենց յաջորդները — ամենէն անարգ միջոցներու գիծել Հայութիւնը պառակտելու և զայն Պապականութեան առաջնորդելու: Այս մասին ընթերցողներուն կը թելադրենք որ կարգան կարգապետ վարդապետ Շահնազարեանի գրութիւնը «ՀԱՅՑ. ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՄԸ ԽՕՍՔ» (Կ. Պոլիս, 1853):

Կը գրէք, Սրբազան Եղբայր, «Յիշատի Աբրահամ եւ Միսրար... կը ծաղկեցնէին վերստին Հայութեան մէջ նախնեաց յուսաւոր եւ ամբողջական հաւատքը»: Բայց այս երկուքն ալ մեր նախնիքներու յուսաւոր և ամբողջական հաւատքը չծաղկեցուցին: Անոնց բուն նպատակը եղած է Հռովմի Եկեղեցւոյն հաւատքը և վարդապետութիւնը տարածել Հայոց մէջ և Հայուն Եկեղեցին ենթարկել Պապի գերիշխանութեան: Իրենց խօսքերը շատ յատակ են. Մխիթարէն մէջբերումը ըրինք արդէն. բացատրութեան չեն կարօտիր այդ տողերը. իսկ Արժիւհան Աբրահամ կ'ըսէ, թէ իր նպատակն է «պայծառութիւն եւ անուսման սրբոյ հաւատքի հոռովմեականի»: Ուրեմն Արժիւհան և Մխիթար ոչ թէ մեր նախնեաց սուրբ և ուղղափառ հաւատքը ծաղկեցուցին, այլ ջանացին խեղաթիւրել զայն հռովմէադաւան հաւատալիքներով: Անոնք իրենց նախորդներով և հետեւորդներով

բով Եփեսոսեան-Կիւրեղեան ուղղափառ վարդապետութեան տեղ սկսան քարոզել վերջամուտ քաղկեդոնիկ երկաբնակ վարդապետութիւն մը: Հռովմէական Քաւաբանի յետսամուտ խնդիրներով և «յՈՐԴԱՅ» բանաձեւերով պղտորեցին հայ հաւատացեալներուն միաբերն ու հոգիները: Հետեւաբար, Ձե'րդ Վահմութիւն, Դուք բոլորովին կ'այլափոխէք ճշմարտութիւնը:

Ձեր Սրբազնութեան Մխիթարէն ըրած մէջբերումները և սուած բացատրութիւնները ակնյայտօրէն կը ցուցնեն թէ Աբրահայրը ինքզինքը հպատակեցուցած է Հռովմի Աթոռին և իբր կտակ իր յաջորդներուն կը թողու Հռովմէական կաթողիկէ Եկեղեցւոյ վարդապետութեանց տարածումը Հայոց մէջ և Հայց. Ս. Եկեղեցւոյ ձուլումը Լատինականին հետ: Այս կերպով ճշմարտութիւն մը երեւան կը բերէք, թէ Մխիթարեանք զրական-բանասիրական կրթական աշխատանքէ աւելի նպատակ ունին Պապական Եկեղեցւոյ հաւատքը ներմուծել մեր մէջ. ուստի իրենց դպրոցները պէտք է որ նկատենք պարզապէս կաթողիկոսութեան պրոպագանդայի հաստատութիւններ Հայութեան ծոցին մէջ:

Սրբազան Եղբայր, Մխիթարէ հետեւեալ մէջբերումը կ'ընէք. «Թեպէս ըստ ամենայնի կը հպատակեցնեմ ինքզինքս Հռովմայ Գահուն ննագանդութեան ներքեւ, ինչպէս օրինակ տուա ինձ մեր Ս. Հայրը Գրիգոր Լուսաւորիչ...»: Մխիթարի նման Հայ կաթողիկէներ միշտ միեւնոյն յանկերգը կրկնած են ըսելով թէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Հռովմ գնաց և Պապին հնազանդութիւն յայտնեց: Բաղմիցս հերքումը է այս առասպելը. զայն նորէն լսողներ կրնան հեղինակի ժպիտ մը ունենալ: Ներկայացնենք պատմական իրողութիւնը. —

312-ին Կոստանդիանոս կայսր Միլանի հրովարտական Գրիստոնէութիւնը ազատ կրօն հռչակեց:

Բայց Քրիստոնէութիւնը կատարեալ ազատութիւն ստացաւ 323-ին, երբ Կոստանդիանոս յաղթեց Լիւկիանոսի, որ Արեւելքի կայսրն էր և հեթանոսութեան պաշտպանը։ Ազաթանդեղոս (ՃԻԶ հատուած) կը պատմէ թէ երբ Հայոց Տրդատ թագաւորը Կոստանդիանոսի Քրիստոնէութիւն ընդունիլը կը լսէ, իրեն հետ կ'առնէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը, Արիստակէսը, Աղբիւնոսը, 13 նախարարներ և եօթանասուն հազար զօրք, կ'երթայ Հռոմ խնդակցութիւն յայտնելու և զաշնագիր կը կնքէ Կոստանդիանոսի հետ։ Ազաթանդեղոսէն առնելով Խորենացին ալ անցողակի կ'ակնարկէ (Բ. Դպրութիւն, Զ. գլ.)։ Սակայն հոս Ս. Լուսաւորիչի Հռոմ երթալու մասին բան մը չէ գրուած։

Դժուար է որոշել Կոստանդիանոսի Քրիստոնէութիւն ընդունելու թուականը. եթէ 313-ը նկատենք, այն ատեն Կոստանդիանոս միայն Արեւմուտքի կայսրն էր, իսկ Տրդատ Արեւելքի կայսեր Լիկիանոսի իշխանութեան տակ էր. ուստի այդքան բազմաթիւ հետեւորդներով և զօրքով Լիկիանոսի իշխանութեան սահմաններու մէջէն անցնելով Հռոմ երթալը անպատեհ էր, որովհետեւ հայ թագաւորը իր յարաբերութիւնը կը պահէր Արեւելքի կայսրերուն հետ և Արեւմուտքի հետ յարաբերութիւն չուներ։ Կոստանդիանոս 323-էն ետքը միայն սկսաւ Արեւելքի մէջ իշխել, ուր մինչեւ այն ատեն Լիկիանոսն էր տիրողը և Քրիստոնէութիւնը հալածողը. ուստի ոչ մէկ պատճառ չէր կրնար ըլլալ Տրդատի և Գրիգորի Հռոմ երթալուն։

Իսկ եթէ 323 թուականը նկատենք Կոստանդիանոսի Քրիստոնէութիւն ընդունիլը, յայտնի է որ այդ ատենները Կոստանդիանոս մեծ մասամբ Արեւելք կը գտնուէր, Նիկոմիդիոյ մէջ, և ուրեմն Հայոց թագաւորի այցը չէր կրնար Հռոմ ընդունած ըլլալ։ Յիշենք նաեւ որ Գրիգոր Լուսաւորիչ հան-

րային կեանքէ կը խուսափէր, իր վերջին տարիները հիշուած եամբ անցուց. նոյնիսկ Նիկիոյ Տիեզերական ժողովին (325 թ.) չգնաց. ուստի չէր կրնար մինչեւ Հռոմ գացած ըլլալ։ Դիտելի է որ Ս. Խորենացին Ազաթանդեղոսի պատմութիւնը իր առաջ ունենալով՝ Լուսաւորիչի Հռոմ ճամբորդելը չէ գրած. ուստի կամ զայն կեղծ և ստացող բան մը գատած է, կամ ուղեւորութեան հատուածը Ազաթանդեղոսին մէջ յետոյ ներմուծուած է։

Հաւանօրէն Հռոմ երթալու առասպելին հիմ ծառայած է 64 թուին Տրդատ Ա. Հայոց թագաւորի ներսն կայսեր օրով Հռոմ երթալու և հոն մեծ շուքով ընդունուելու պատմութիւնը։ Այսպէս Ա. դարու եղելութիւն մը Դ. դարու գէպք մը նկատուած է, ժամանակի յարմար պարագաներն ալ իր վրայ առնելով։

Յայտնի է ուրեմն թէ ո'չ Տրդատ թագաւոր և ոչ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Հռոմ գացած են և Սեղրեստրոս Պապին վերադրուած տուելութիւնը անհիմն յերիւրանք մըն է։ Հետեւաբար Զեր մէջբերումը Մխիթար Աբրայէն՝ «Թեպէս բոս ամենայնի կը հպատակեցնեմ ինքզինքս Հռովմայ Գահուն հնազանդութեան ցերեւ, ինչպէս օրինակ տուաւ ինձ մեր Ս. Հայրը՝ Գրիգոր Լուսաւորիչ», պատմական իրողութենէն դատարկ՝ անհիմն յայտարարութիւն մըն է։ Եթէ նոյնիսկ պահ մը ենթադրենք որ Տրդատ և Գրիգոր Լուսաւորիչ Հռոմ գացած ըլլան, սակայն այդ չի նշանակեր որ Լուսաւորիչ ինքզինքը հպատակեցուց Հռոմի գահին։ Հնազանդութեան և հպատակութեան սեւէ խօսք չկայ Ազաթանդեղոսի մէջ։ Զենոն Գլակ ալ այդպիսի յայտարարութիւն մը չունի։ Տրդատ թագաւորի այցը Կոստանդիանոսի խնդակցութիւն յայտնելու և բարեկամական զաշինք կնքելու համար է միայն, անոր Քրիստոնէութիւն ընդունելուն առթիւ։ Դիտելի է որ Ազաթանդեղոս Սեղրեստրոսը Արեւ-

պիսկոպոս կ'անուանէ. «Արքեպիսկոպոսն աւխարհա-
մուս դրանն, որում անուն կոչէր Սեղբեսրոս» (ԱԳԱԹ.,
Վենետիկ, 1930, էջ 645). միայն Գրիգոր Լուսաւո-
րիչի կը վերապահէ կաթողիկոսական տիտղոսը: Եթէ
մենք այ հայ-կաթողիկէ բանասէրներուն նման ջա-
նանք ըստ քմաց մեկնարանել մեր պատմագիրները,
կրնանք յայտարարել որ Սեղբեսրոս՝ Արքեպիսկոպոս
յիշատակուած է, իսկ Գրիգոր Լուսաւորիչ՝ Կաթողի-
կոս, հետեւաբար մեր Հայրապետը աւելի քարձր էր
եկեղեցական իշխանութեամբ քան Հոովմի «Սեղբես-
րոս Արքեպիսկոպոսը»: Ուստի Սեղբեսրոս՝ Հոով-
մի պապն է, որ իշխանութիւն կը ստանայ և կը
հպատակի Հայոց Կաթողիկոսին: Բայց քաւ լիցի
այսպիսի կաթողիկեան փոքուն մեծամասնութեամբ՝
ինքնահնար յայտարարութիւն ընենք: Այդպիսի զիջ-
ծումներ կը թողունք պատգաղաւան բանասէրներուն:
Կէտ մը եւս. 1914-ին Թիֆլիս հրատարակուած
Ազաթանդեղոսի պատմութեան մէջ, որ Ազաթանդե-
ղոսի բազմաթիւ ձեռագիրներու և տպագրիչներու
համեմատութեամբ կատարուած գիտական ընտրելա-
գոյն հրատարակութիւն մըն է, Սեղբեսրոսի տեղ
նսեբիոս յիշուած է. «Արքեպիսկոպոս աւխարհամա-
սուս դրանն, որում անուն կոչէր Նսեբիոս» (էջ 441):
«Հոովմայ Արքեպիսկոպոս», «Սեղբեսրոս», «հպա-
սակութիւն», «հնազանդութիւն» և ասոնց նման յետ-
սամուտ ներմուծութիւններ ամենեւին գոյութիւն
չունին այդ տպագրութեան մէջ:

Սիրեցեալ Եղբայր, Ձեր «Հովուական Թուղթ»ին
մէջ Պետրոս Առաքեալը քանիցս «Առաքելապետ»
կ'անուանէք, և կը գրէք թէ Յիսուս «յասկապես
աղօթած եր Սիմոն Պետրոսի համար, զոր պիտի կարգէր
հովիւ բովանդակ հաւասացեալ իր հօտին եւ հասա-
սիչ Առաքելական դասուն»:

Դարերէ ի վեր Հոովմէական եկեղեցւոյ կրկնած

յանկերդն է այս: Ձեր վսեմութիւնն ալ, որպէս
«Հոովմէական եկեղեցւոյ երէց կարգինալ» ի պաշտօ-
նէ և նոյնիսկ ստիպմամբ պէտք է որ յիշեցնէ Ձեր
հաւատացեալներուն թէ Պետրոս նախապատու-
թիւն ունի միւս առաքեալներուն վրայ, «Առաքելա-
պետ» է և նոյնիսկ «հասասիչ Առաքելական դասուն»:

Ասիկա ոչ միայն քրիստոնէական եկեղեցւոյ բուն
ողջոյն և ճշմարիտ դաւանութեան հակառակ է, այլ նա-
եւ՝ ողջմասնութեան: Աւետարաններն ու առաքելական
թուղթերը ոչ «առաքելապետ», ոչ «առաքելապետական
իւսակոտրիւն» և ոչ ալ «հասասիչ Առաքելական դա-
սուն» բառերն ու զաղափառները ունին: Պետրոս
Առաքեալի միաքին մէջ անգամ այսպիսի յաւակնոտ
զաղափառներ տեղ պէտք չէ բռնած ըլլան:

Քրիստոնեայ եկեղեցին բոլոր առաքեալները հա-
ւատարապաբաւ ճանչցած է: Եկեղեցւոյ հայրերուն
ողջմիտ վարդապետութիւնը աւելի թէ բոլոր առա-
քեալներ նոյն իշխանութիւնը ստացան Քրիստոսէ,
Վերնատան մէջ Ս. Հոգիով լիցուեցան, քաջարար
յարողեցին Քրիստոնէութիւնը և հանդիսացան եկե-
ղեցւոյ սրահները: Միայն պապական եկեղեցին է որ
հինէն ի վեր առաքելապետ կը դաւանի Պետրոսը, որ-
պէս զի ասով ցոյց տայ թէ Պապը եկեղեցւոյ գերա-
զոյն պիտի է, և ան նախապատուութիւն և զլիա-
ւորութիւն ունի եկեղեցւոյ միւս պետերուն վրայ:

Լաւ ըմբռնենք Աւետարանի ոգին: Ստաջնութեան
կամ զլիաւորութեան խնդիրը ասով ինչ որ էն ջնջուե-
ցաւ, երբ Մեծ վարդապետը ըսաւ իր աշակերտնե-
րուն. «Որ կամիցի ի ձեզ առաջին լինել, եղիցի ձեր
ծառայ» (Մատթ. Ի. 27): Առաքեալներուն մէջ մեծ
ու պղտիկ չկար, ամէնքը հաւասար էին: Երբ անոնց
մէջ մեծութեան խնդիր ծագեցաւ, Քրիստոս այդ
մտածումը հեռացուց իրենցմէ (սե'ս Մատթ. Ժ'. 1-5):
Եթէ Պետրոս առաքելապետական իշխանութիւն ու-
նեցած ըլլար, այսինքն գերադա՛ն իրաւասութիւն

միւս առաքեալներուն վրայ, Քրիստոս այն ժամանակ
կապելու և արձակելու իշխանութիւնը մի'այն Պետ-
րոսին պիտի տար և ոչ թէ ամենուն, ինչպէս զրուած
է. «Ամեն ասեմ ձեզ, զոր կապիցեմ յերկրի, եղիցի կա-
պեալ յերկինս, և զոր արձակիցեմ յերկրի, եղիցի ար-
ձակեալ յերկինս» (Մատթ. ԺԸ. 18): Մեր Փրկիչը իր
բոլոր առաքեալներուն հաւատարապէս ըսաւ. «Առեմ
Հոգի Սուրբ» (Յովհ. Ի. 22): Մէկուն քիչ և ուրիշին
չսա չտուաւ: Քրիստոս իր Համբարձման ժամանակ
ամենուն հաւատարապէս նոյն առաքելութեան պաշ-
տօնը տուաւ. «Գնացեմ այսուհետեւ, առակերեցեմ զա-
մենայն ներանոսս, մկրտեցեմ գնոսս յանուն Հօր եւ Որ-
դոյն եւ Հոգւոյն Սրբոյ: Ուսուցեմ նոցա պահել զամե-
նայն որ ինչ պատիրեցի ձեզ, եւ աւասիկ ես բնդ
ձեզ եմ զամենայն ամուս, մինչեւ ի կատարած առ-
խարհի» (Մատթ. ԻԸ. 19-20): Այս ամենուն մէջ կը
տեսնուի որ ո'չ միայն Պետրոսի սեւէ առաքելա-
պետական իշխանութիւն կամ պաշտօն տալու յիշա-
տակութիւն չկայ, այլ նաեւ՝ Քրիստոսի կողմէ
յատկապէս դատապարտուած է իր աշակերտներէն
սեւէ մէկուն յաւակնութիւնը առաջին կամ պէս
ըլլալու միւսներուն վրայ:

Մատթէոս Աւետարանիչ (Ի. 20չ.) Զերեդիոսի
երկու որդիներուն առաջարկը կը յիշատակէ, երբ
անոնք կը խնդրէին Քրիստոսի աջ և ձախ կողմը
նստիլ և միւս առաքեալներուն վրայ աւելի բարձր
գիրք մը ունենալ: Քրիստոս մերժեց և ըսաւ. «Նրս-
տուցանել բնդ ազմե եւ բնդ անեկե իմմե՝ ոչ է իմսալ,
այլ որոց տուեալ է ի Հօրե իմմե» (Մատթ. Ի. 23):
Ուրեմն եթէ Քրիստոս ինք ըսաւ թէ չի կրնար ա-
ռաքեալներէն մէկուն կամ միւսին վրայ իշխանու-
թիւն ունենալու առանձնաշնորհութիւն տալ, հետեւա-
բար ինչպէս կրնար միայն Պետրոսի առաքելապե-
տական իշխանութիւն տալ:

Եթէ ուզէինք տառացի մեկնութիւններով փա-

տեր բերել, պիտի դիտէինք որ Աւետարանի մէջ Պետ-
րոս առաքելապետ կոչուած չէ, այլ ընդհակառակը՝
«ստատնայ»։ «Եւ նա (Յիսուս) դարձեալ ի Պետրոս ա-
սե, Սրբ յեսս իմ, սասանայ, զայրակղութիւն իմ ես,
զի ոչ խորհիս զԱստուծոյն, այլ՝ զմարդկան» (Մատթ.
ժԶ. 23): Բայց այս կարգի խաղերու փոքուն ըլլալը
կը զգանք ըստ բաւականի, ըսելու համար քաւ լի-
ցի՝ և ընդունելու թէ անիկա Քրիստոսի երկոտա-
սան ճշմարիտ առաքեալներէն մէկը հանգիստացաւ,
հակառակ որ երիցս ուրացեր էր իր Տէրը:

Միբանաւո՛ր եզրայր, կը գրէք թէ Յիսուս «յաս-
կապեա աղօթած էր Սիմոն Պետրոսի համար, զոր պիտի
կարգէր հովիւ բովանդակ հաւատացեալ իր հօտին եւ
հաստատիչ Առաքելական Դատուն», «Որպէս զի չպակսի
փու հաւատից եւ դուն, երբ դարձի գաս, հաստատես եղ-
բայրներդ» (Գալ. ԻԲ. 32): Պետրոսի ուղղուած այս
խօսքերը ուրիշ բան չեն, եթէ ոչ Պետրոսի ուրա-
ցութեան գուշակութիւնը: Քրիստոս կ'ըսէ. «Սիմովն
Սիմովն, անա սասանայ խնդրեաց զեզ խաբբայիլ իբ-
րեւ զցորեան», այսինքն «ո՛վ Սիմոն, ստատանս ու-
զեց քեզ ցորենի պէս մաղէ անցընել»։ Յիբաւ ի Պետ-
րոս եղաւ բուն փորձութիւնը կրողը և միայն ի՛նք
իր Տէրը ուրացաւ և ոչ թէ միւս առաքեալները. ուս-
տի Քրիստոս ազօթեց անոր համար, որպէս զի իր ու-
րացութիւնը տեւական չըլլայ. «Այլ, ես» կ'ըսէ Քրիս-
տոս, «աղայեցի քեզի համար, որպէսզի չպակսի փու
հաւատից»։ Պետրոս երեք անգամ մեղաճնչած էր և հա-
ւատքէ ինկած: Քրիստոս չըսեր թէ բոլոր աշակերտ-
ներուն հաւատքը պիտի խախտի և մի'այն Պետրոս
իր հաւատքին մէջ հաստատ պիտի մնայ, այլ կ'ըսէ.
«Պետրո՛ս, ուրացութեամբ պիտի խախտի հաւատքդ,
միայն թէ այդ ուրացումը տեւական պիտի չըլլայ և
կորուստի պիտի չմատնուիս, այլ պիտի զղջաս և այդ
զղջումդ եղբայրներուդ օրինակ պիտի ըլլայ, որոնք
ուրացութեանդ պատճառաւ քեզմէ զայթաղած են»:

Այս իմաստով Քրիստոս կ'ըսէ. «Երբ դարձի զաւ, նաւասեսն եղբայրներդ»: Ուրեմն թէ՛ դարձողը և թէ սխալողը Պետրոսն է: Պետրոս իր ուրացութեամբ կորսնցուցած է աշակերտներուն համակրութիւնը. նոյնիսկ հրեշապը Յարութեան լուրը աւետած առեւ, աշակերտներուն խումբէն դուրս ձգեց զայն և անոնցմէ ետքը յիշատակեց (Մարկ. ԺԶ. 7): Պետրոս իր երիցս ուրացութեան մեղքը քաւեց իր երիցս սիրոյ վկայութեամբ: Այսպէս, Քրիստոս երեք անգամ կը հարցնէ Պետրոսին. «Սիմովն Յովնանու, սիբն՝ս գիս առաւել քան զդոսա»: Պետրոս չափազանց ամօթխած, զլիխկոր կը պատասխանէ. «Տե՛ր, դու զամենայն գիտես եւ դու իսկ զամենայն նախաչես»: Այսինքն, ո՛վ Տէր, գիտես իմ գործած յանցանքներս, աններեցի սխալներս. գթած և ներողամիտ Տէր ես, ողորմէ՛ թշուառիս, ներէ անոր մեղքերը: Ասոր վրայ Քրիստոս կ'ըսէ իրեն. «Աւածեա զոչխարս իմ», այսինքն ոչխարներս աղէկ հովուէ և մոլորութեան մէջ մի՛ ձգեր զանոնք: Ահա այսպէս Պետրոս վերստին առաքելական և հովուական իշխանութիւն կը ստանայ (Յովհ. ԻԱ. 17):

Ուստի Յիսուս յատկապէս ազօթած էր Պետրոսի ուրացութեան և գործած սխալներուն համար և կ'ուզէր որ Պետրոս զգլխայ և այդ զգլխումը իր եղբայրներուն ի շինութիւն ըլլայ և ոչ թէ իր ուրացութեան պատճառաւ զայթակղին իրմէ: Եկեղեցւոյ Հայրեր այսպէս մեկնած են Աւետարանի վերոյիշեալ խօսքերը ու այսպէս հաւատացած և քարոզած են:

Աւելին՝ Պապական Եկեղեցւոյ քննադատները բարեկարգութեան չըջանէն սկսեալ մինչեւ մեր օրերը, հիմնովին հերքեցին և կը հերքեն Պետրոս առաքեալի Հռովմ գացած և Հռովմի Եկեղեցին հիմնած ըլլալու աւանդութիւնը:

Աւետարաններու և Առաքելական Թուղթերուն մէջ ոեւէ յիշատակութիւն չկայ Պետրոսի Հռովմ եր-

թալուն և հոն եկեղեցի հիմնելու մասին: Եթէ ան Հռովմ գացած ըլլար, այդ պարագան անպայման պիտի յիշուէր Գործք Առաքելոցի մէջ, որովհետեւ այդ գիրքը կը խօսի Պետրոսի գործունէութեան մասին: Նոյնիսկ Հռովմացեաց Թուղթը, որ միակ վաւերական աղբւրն է Հռովմի Եկեղեցւոյ ծագման մասին, ոեւէ ակնարկութիւն չունի Պետրոսի Հռովմի մէջ քարոզութեան: Գէթ Պօղոս առաքեալ, որ այնքան աւետարանական աշխատանք կատարեց Հռովմի մէջ, ակնարկութիւն մը ըրած կ'ըլլար Պետրոսի. եթէ ոեւէ կերպով ան Հռովմ գտնուած ըլլար: Իրողութիւնը սա է. պատմական ոեւէ փաստ զոչոյթ իւն չունի Պետրոս առաքեալի Հռովմ աւետարանած և հոն եկեղեցի հաստատած ըլլալուն մասին: Այդ բոլորը սոսկ աւանդութիւն են: Նոյնիսկ կաթողիկ պատմագիրներ ի գուր ջանացած են Պետրոսի Հռովմ երթալու ճշգրիտ թուական մը նշանակել: Հռովմէական Եկեղեցւոյ 67-157 թուականներուն նշանակած իննը պապերուն ժամանակագրութիւնն անգամ անստոյգ է: Եկեղեցական Հայրեր անգամ, ինչպէս Կղեմէս, Բառնարաս, Հերմաս, Իգնատիոս և Պաղիարպոս, որոնք իրենց գրութեանց մէջ կ'ակնարկեն Պետրոսի, ոչ մէկ խօսք ունին անոր Հռովմ երթալուն մասին: Իսկ Օղոստինոս և Ոսկերեան Պետրոսի գլխաւորութիւնը կամ առաքելապետութիւնը կը մերժեն: Երբ այս է իրողութիւնը, Պետրոսի վերագրուած առաքելապետութիւնը և անով Հռովմի գահուն ինքնասահման առաջնութիւնը բոլորովին անհիմն չե՞ն դառնար:

Եթէ կաթողիկներու սովորութեան համաձայն մեկնենք եղբւրութիւնները, կրնանք մատնանշել թէ Պետրոս առաքեալ ոչ միայն գերագահութիւն չունի միւս առաքեալներու վրայ, այլ և նոյնիսկ շատ մը պարագաներու ներքեւ անոնցմէ ստորագաս կը մնայ: Գործք Առաքելոցի ԺԵ. գլխուն մէջ կը պատմուի

Քրիստոնեաներու առաջին ժողովի մասին, ուր Պետրոս միւս առաքեալներու նման կարծիք կը յայտնէ, բայց ժողովին կը նախագահէ և վճիռը կուտայ Յակոբոս Առաքեալ, որուն կը ձայնակցին բոլորն ալ: Յովհան Ոսկերերան այս մասին կը գրէ. «նայեցե՛ք Յակոբայ համեստութեան, որ քեպէս Երուսաղէմի Եպիսկոպոսութիւն ընդունեցաւ, բայց այս պարագայիս մէջ բան մը չըսաւ. նայեցե՛ք նաեւ միւս առաքեալաց համեստութեանը, որ միաձայն հաւանութեամբ Արքեպիսկոպոս Տալէ յետոյ, բնաւ մեջերեմին վեհ մը չի ծագիր... Պետրոսի խօսելուն եղանակը բոլորն էր, իսկ Յակոբինը՝ մեղմ: Այսպէս պէտք է վարուի ամէն մարդ, որ իշխանութիւն մը կը վայելէ. խիստ խօսիլը ուրիշներուն կը բողոք, ինք մեղմութեամբ կը խօսի» (տես «ՀԵՐՁՈՒԱՄՈՂ ՊԱՊՈՒԹԻԻՆ ԿԱՄ ՀՈՒՎՄ», Արքեպիսկոպէ, էջ 113-114): Յակոբոս Երուսաղէմի առաջին եպիսկոպոսը եղաւ: Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութիւնը Յակոբոս առաքեալէն իր սկիզբը կ'առնէ: Ըստ աւանդութեան, Հայոց Պատրիարքին Աթոռը կառուցուած է նիւղ հուն, ուր նստաւ եւ առաքելական ժողովին ասեմապետեց Յակոբոս առաքեալ: Այս աւանդութիւնը շատ աւելի հիմնաւոր է քան Պետրոս առաքեալի Հռոմէ հերթալը և հոն եկեղեցի հիմնելը: Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքը, որպէս յաջորդ Յակոբոս Առաքեալի, իրաւունք ունի ինքզինքն աւանդապետել և գերագահ համարել: միւս Աթոռներու — ինչպէս օրինակ Հռոմէի — պետերէն. բայց հայ պատրիարքները ամենեւին մեծամոլ և ունայնամիտ եղած չեն և յարուցած չեն գերագահութեան կամ առաքելապետութեան խնդիր, այլ աւանդաւորին խոնարհութեան, սիրոյ և խաղաղութեան յորդորը տուած են իրենց հօտին:

Գործք Առաքելոցի Ը. գլխուն մէջ կը կարդանք թէ Փիլիպպոսի Սամարացոց մէջ քարոզութեան պատճառով շատեր հաւատացին: Երբ Երուսաղէմ

կողմ առաքեալներ լսեցին թէ Սամարացիներ «ընկալան գրանց Աստուծոյ, առաքեցին առ նոսա զՊետրոս եւ զՅովնանն» (Ը. 14): Յայտնապէս Պետրոս երկրորդական դերք ունի հոս, որովհետեւ ուրիշներէն կը դիտուի: Քրիստոս ըսաւ. «Ամէն ամէն ասեմ ձեզ, ոչ ե ծառայ մեծ քան զքեռ իւր, եւ ոչ առաքեալ մեծ քան զայն որ առաքեացն զնա» (Յովհ. Ժ. 16), այսինքն՝ զԵկոպոբ աւելի մեծ չէ քան զԵկոբոս: Առաքեալներ իր Պետրոսը առանձին չգրկեցին, այլ Յովհաննէսին հետ հաւասար իշխանութեամբ: Ուրեմն մտադածին չէ՝ Պետրոսը առաքելոց գլուխ ընդունիլ: Պետրոս ոչ մէկ առանձին ինքզինքը առաքեալներէն վեր կամ մէջ ալ ո'ւէէ չիշատակութիւն չկայ այս մասին: Ուրեմն «Առաքելապետական», «հաստատու Առաքելական դասուն», «առաքելապետական իշխանութիւն» բառերը քրիստոսաւանդ ողորդն օտար և նոյնիսկ հակառակ յայտարարութիւններ են:

Սիրեցեա՛լ եղբայր, կը գրէք. «Կաթողիկոսութիւնը կը ներկայացուի իբր օսարացուցիչ եւ վնասակար Հայութեան»:

«Անա նախապաշարմ մը պիտաբեր, որուն վարանումին պիտուգեինք որ ծառայեք սոյն Հովնակներ... Այս եղանակաւ, ի վերջոյ, մենք կը կատարենք մեր Հովնակական պատգովն մեծ պատգովնութիւններէն մեկը, որ է գրանաւորել Ձեզ, որպէս զի Առաքելապետութիւն խօսիլն համաձայն» «պատգովն ըլլաւ պատգովնութիւն ամէն ամէն անգ, որ պիտի հարցնէ Ձեր յոյսին պատգովն» (Ա. Պետրոս Գ. 15), «եւ միանգամայն բերել մեր խաւովն ունի նանչնալով նախարարութիւնը եւ անոր մասին պատգովնութիւն կազմելու, ձերպատգովն դարաւոր եւ դիտումաւոր սխալ կարծիքներէ»:

Ձեր այս խօսքերէն ետք զոյց կու տաք Քրիստոսի ճշմարիտ եկեղեցւոյ նշանները, կը բացատրէք թէ ի՞նչ կը նշանակէ Ընդհանրական և Կաթողիկէ եկեղեցի, օրինակներ տալով Հին և Նոր Կտակարաններէն, ինչպէս նաեւ հայ և օտար հայրերու գրութիւններէն: Այս բոլորէն վերջ կ'եզրակացնէք. «Հռովմեական կաթողիկէ եկեղեցին է Քրիստոսի Տիեզերական եկեղեցին»: Դուք Ձեր ըրած մէջբերումներով կաթողիկէ և կաթողիկէութիւն բառերուն հռովմեական և հռովմեականութիւն իմաստը կու տաք: Կաթողիկէ կը նշանակէ Տիեզերական, Ընդհանրական, աշխարհասփիւռ եկեղեցին, որ իր մէջ կը պարունակէ քրիստոնէական բոլոր եկեղեցիները — հայ, յոյն, ղպտի, ասորի, հռովմեական, եւ այլն — առանց ազգային և աշխարհագրական խտրութեան: Հռովմեական եկեղեցին թէպէտ «հերձուած» մը քրիստոնէական եկեղեցւոյ մէջ՝ ԿԸ ԿԱԶՄԷՆ ՄԷԿ ՄԱՍԸ ՄԻ, Ընդհանրական, Առաքելական եւ Սուրբ եկեղեցւոյ, ինչպէս են օրինակ հայ և յոյն եկեղեցիները: ՄԱՍԸ կը շփոթէք ԱՄԲՈՂՋԻՆ, հետ:

Մինչեւ 451 թուականը, այսինքն Քաղկեդոնի ժողովին պումարումը, քրիստոնեայ բոլոր եկեղեցիները միութիւն մը կը կաղմէին զաւանական զխաւոր խնդիրներու մէջ: Անոնց միջեւ զերազանութեան խնդիր չկար: Անոնք բոլորն ալ մէկ մասն էին Կաթողիկէ Տիեզերական կամ Ընդհանրական եկեղեցւոյ: Բոլոր եկեղեցիները կ'ընդունէին Նիկիոյ, Կ. Պոլսոյ և Եփեսոսի Տիեզերական ժողովները և անոնց որոշումները: Եկեղեցւոյ այդ միութիւնը խախտեցաւ Քաղկեդոնի ժողովով՝ 451 թուին: Հռովմի եկեղեցին ժողովին ընդունիլ տուաւ Լեւոն Պապի Տումարը, որ երկարնակ վարդապետութեան ջատագովական էր, այսինքն Յիսուս Քրիստոսի մարդկութեան և աստուածութեան կատարեալ բաժանումը: Լեւոն իր Տումարին մէջ կը յայտարարէ. «կարացե մեռա-

նել քս միոյ եւ ոչ կարացե մեռանել քս միւսոյ» թէ «Բանն Ենդորձե գոր Բանին է եւ Մարմինն կասարեկ գոր մարմնոյն է»: Այս որոշման միայն Յոյներ համաձայնեցան. իսկ Հայոց Աթոռը, Անտիօքի և Աղեքսանդրիոյ մեծ և պատմական Աթոռները մերժեցին Քաղկեդոնի վարդապետութեան վճիռը, նեւ տարական հերետիկոսութեան միտում տեսնելով անոր մէջ, որովհետեւ Լեւոն Պապը իր Տումարով և իրեն հետեւող Քաղկեդոնիկներ Քրիստոսի իւրաքանչիւր բնութիւնը կ'անձնաւորէին, և երկու անձնաւորեալ բնութիւններ նոյն Քրիստոսը կը բաժնէին երկու առանձինն մասերու, էութեանց: Այսպէս Քրիստոսի մէջ միութեան կապը կը խախտուէր:

Հռովմեական եկեղեցին իր այս վարդապետական սխալ ընթացքով Տիեզերական Կաթողիկէ եկեղեցիէն բաժնուեցաւ: Այդ բաժանումը աւելի շեշտուեցաւ Յունաց Փոռ Պատրիարքի օրով, «Եւ յորդոյ» բանաձեւի պատճառով: Հռովմեական եկեղեցին պնդեց որ Ս. Հոգին կը բխի թէ՛ Հօրմէն և թէ՛ Որդիէն, «բր խումն ի հօրէ եւ յորդոյ», այսինքն ընդունուեցաւ Հոգիին կրկնակի բխումը, որ հակառակ էր Կաթողիկէ եկեղեցւոյ դաւանութեան: Յոյն եկեղեցին Հռովմեական եկեղեցւոյ հետ խզեց իր յարաբերութիւնները՝ պատճառաբանելով որ չի կրնար հանդուրժել Հռովմ. եկեղեցւոյ նորահնար վարդապետութեանց և տիրապետական ձգտումներուն: Նոյն եկեղեցին այս բաժանումը Արեւմտեան հերձուած կ'անուանէ, և ճիշդ է այդ դիտողութիւնը, որովհետեւ Հռովմեական եկեղեցին էր որ «Եւ յորդոյ» բանաձեւի յաւելումով և նորանոր բարդութիւններով կը հեռանար հին եկեղեցւոյ դաւանութենէն, այսինքն կը բաժնուէր Մի, Սուրբ, Կաթողիկէ և Առաքելական եկեղեցիէն և այսպէս առանձինն հերձուած մը կը կաղմէր, որ մինչեւ հիմա տակաւին կը շարունակուի: Երբ նոր վարդապետութիւններով նախկին եկեղեցւոյ միութե-

Թիւնը կը խանդարուի, այդ ընդհանրական միութեանէն հետացողները հին վարդապետութեան հաւատարիմ մնացողները կ'ըլլան թէ նոր վարդապետութիւններ բերողները: Սովորական ողջմտութիւնն իսկ պիտի վկայէր թէ աւանդապահները հարկ է նկատուին հաւատարիմ շարունակողները խանդարուած միութեան, կաթողիկէութեան, ընդհանրականութեան: Արդ, Հայց. Եկեղեցին՝ արեւելեան ուրիշ եկեղեցիներու հետ՝ եկեղեցւոյ իրողական ընդհանրականութեան գարեբու ուղիղ վարդապետութեանց իր հաւատարմութեամբ այդ ընդհանրականութիւնը պէթանսականօրէն շարունակողն է հետեւաբար: Ու եթէ կաթողիկէութեան վերադարձի խնդիրը յարուցուի, ինչպէս կ'ուզէք ընել յետամուտ վարդապետութիւններով, հետացողներն են որ պէտք է վերադառնան աւանդական ընդհանրական վարդապետութեանց շարունակողներուն և ոչ թէ ասոնք՝ անոնց: Հայց. Եկեղեցին չէ որ վերադառնալու է կաթողիկէ միութեան, որմէ չէ հետացած երեք, այլ Հոռոմէական եկեղեցին պէտք է վերադառնայ այդ ընդհանրականութեան հաւատարիմ մնացած եկեղեցիներու խումբին:

Այս իրողութիւնները ըսուած և յայտարարուած են ոչ միայն ոչ-Հոռոմէականներու կողմէ, այլ նոյնինքն պապականներէ: Քաջահմուտ լատին աւանդաւարաններ Տէոլիկէր, Միշոյ և ուրիշներ անցեալ դարուն հերքեցին Հոռոմէ եկեղեցւոյ կաթողիկէութիւնը կամ ընդհանրականութիւնը: Միշոյ, որ Փարիզի նշանաւոր եկեղեցականներէն էր, գրեց «Թե ի՛նչպէս Հոռոմէական եկեղեցին ոչ եւս է կաթողիկէ եկեղեցի» անունով գիրք մըն ալ, որ հայերէնի թարգմանուեցաւ Գարրիէլ Արքեպիս. Այվազեանի կողմէ: Գիտնական եկեղեցականը անաչափօրէն կը գրէ. «Այժմու Հոռոմէական եկեղեցին ո՛չ մի է, ո՛չ սուրբ, ո՛չ բնդանդական եւ ո՛չ առաքելական. ուստի Քրիստոսի նմարիս եկեղեցւոյ նշաններէն մեկն ալ

չունի: Եւ եթէ Քրիստոսի նմարիս եկեղեցին չէ, ուրեմն յայնժամակ Հերետիկոս եւ Հերձուածող է» (էջ 199): Մեր վճիռը չէ ասիկա, այլ Հոռոմէական եկեղեցւոյ պիտուն եկեղեցականի մը:

Սրբազա՛ն Եղբայր, երբ այս բոլոր իրողութիւնները ժամանակի ընթացքին և տակաւին մեր օրերուն շատերու կողմէ յայտարարուած և փաստուած են, Դուք գա՛րձեալ հին յանկերպը կը կրկնէք. «Հոռոմէական կաթողիկէ եկեղեցին է Քրիստոսի Տիեզերական եկեղեցին»:

Դուք Ձեր գրութեամբ փոխանակ «յուսուորութիւն մը» բերելու, աւելի կը պղտորէք խաղաղ միտքերը և պատճառ կը հանդիսանաք անսիրելիութեան և անհասկացողութեան Ձեր «աղիաւբեր նախապաշարում»ներով: Աւելի լաւ պիտի չըլլա՞ր եթէ ասոնց տեղ սիրոյ, հաւատքի և ճշմարտութեան պատգամները տայիք Ձեր ժողովուրդին:

Կը գրէք թէ «Արեւելի եկեղեցիներ... բաժնուելով Միութեան եւ Կաթողիկէութեան բունէն, միշտ աւելի սահմանափակեցին իրենց տեսլականին հորիզոնները»: Ընդհակառակը, Արեւելեան բոլոր եկեղեցիները հաւատարիմ մնացին և դեռ կը մնան Մի, Սուրբ, Կաթողիկէ եւ Բնդանդական եկեղեցւոյ դաւանութեան: Հայ, Յոյն (երկու բնութեանց խնդրէն դատ), Ասորի, Ղպտի և Հայէշ եկեղեցիները նախկին դարերու վճիռ հաւատքը պահեցին. Պապական եկեղեցին էր որ երկարեակ վարդապետութիւն, եւ յիմղւոյ բանածեւ, Քաւարան, Պապի անսխալականութիւն և տակաւին քանի մը ամիս առաջ Մարիամական դաւանութիւն մըն ալ ներմուծեց իր Հաւատաւքին մէջ: Այսպէս շարունակ վարդապետական նոր խնդիրներով և բարդութիւններով ո՛չ միայն հետացած ճշմարիտ Քրիստոնեայ կաթողիկէ եկեղեցիէն, այլ եւ պատճառ եղաւ բազում անհամաձայնութեանց, վէճե-

բու, պայքարներու և անխմանալի խռովութեանց, որոնք սոսկում պատճառած են մարդկութեան:

Կ'ըսէք նաեւ որ Արեւելքի եկեղեցիները դրելով անհարբեք և անհաղորդ դարձան Աւետարանին: Իսկ մենք Ձեզի հարց կու տանք.— Ո՞ր եկեղեցին, ո՞ր ազգը, ո՞ր ժողովուրդը աւելի տառապեցաւ Քրիստոսի Աւետարանին համար քան Հայերը, Ասորիները, Ղպարիները: Անտարբեք և անհաղորդ մնացողը եղաւ Պապական եկեղեցին, որ երբ կրնար օգնել իր քոյր եկեղեցիներուն անոնց տառապանքին մէջ, զյացաւ ունէ օժանդակութիւն, պայման դրաւ որ անոնք ընդունին իր դաւանանքը և իր պետին գերադասութիւնը: Եթէ այդ եկեղեցին հաղորդ ըլլար Աւետարանին և սերալու կապուած ըլլար անոր, նմանօրինակ պայմաններ պիտի չառաջարկէր, այլ աւետարանական ոգւով և եղբայրական սիրով ձեռք պիտի երկարէր անոնց:

Օտար պատմաբաններ, որոնք ուսումնասիրած են Արեւելեան եկեղեցիները, հիացմունքով արտայայտուած են անոնց Աւետարանի հանգէպ ունեցած սրտեռանդն պաշտանքին և նուիրումի մասին: Ոչ ոք կրնայ ուրանալ որ հաւատքի և բարեպաշտութեան վերաբերեալ խնդիրներու մէջ Արեւելքը օրինակ հանգիստացած է Արեւմուտքին: այո՛, ցաւով և ճշմարտութեան ստիպումին տակ կ'ըսենք Արեւմուտքին, որուն հաստատած միեւնոյն առեն եկեղեցական և աշխարհիկ իշխանութեան պալատին պատմութիւնը յաճախ հիւսուածք մըն է դարձած «պարշտութեանց և ոճրագործութեանց» (տե՛ս ՀՍՅՈՅ ԵԿԵՂ.ԵՅԻՆ ԵՒ ԱՆԳՐԱՒԵՌՆԱԿԱՆՔ, Խորէն եպս. Նարպէյ, էջ 61):

Յաւալի իրողութիւնը սա է որ Աւետարանի հանգէպ «անտարբեք» և «անհաղորդ» դասուած են ո՛չ թէ Արեւելքի եկեղեցիները, այլ՝ Արեւմուտքը, Վատիկանը, իր պապերուն, աւա՛ղ կարեւոր մէկ մասովը: Բայց անհարբեք և անհաղորդ բաները չեն

յայտներ այն բոլոր անասելի մոլորութիւնները և անմարդկային արարքները, որոնք շատ անգամ ի յայտ եկած են պապերու կեանքին մէջ: Այդ մասին կր նախընտրենք լռել, որովհետեւ պատմելը պիտի ըլլար դաշտակեցնել ընթերցողները:

Ըսենք միայն թէ Արեւմուտքի պատմութեան քիչ թէ շատ ծանօթ մէկը՝ շատ լաւ գիտէ թէ պապական իշխանութիւնը հոգեւորին հետ միամամանակ դառնալով աշխարհիկ, ի՛նչպէս հետզհետէ հեռացաւ աւետարանական ոգիէն՝ քաղաքական տիրակալութիւնը իրեն կէտ նպատակ ընելով, որով մխրձուեցաւ հորստամոլութեան, աշխարհակալութեան, պատերազմներու, քաղաքական և գիւտնագիտական յոռեղոյն մեքենայութիւններու ցանցի մը մէջ և իր պալատը դարձուց աշխարհիկ պալատներու պատերը անգամ կարմրցնելու աստիճան աւերներու և զիւսութեանց վայր: Այդ բարքերը չէին զլիաւոր պատճառը Արեւմուտքի մեծ հերձուածին՝ Բողոքականութեան ծնունդին՝ և անկէ ալ յառաջացած կրօնական պատերազմներուն, որոնք դարերով արիւնոտեցին Եւրոպայի պատմութեան էջերը:

Սրբազա՛ն Եղբայր, Ձեր Հովուական Թուղթին մէջ Հռովմը կը համարէք իբրեւ Աստուածադիր Կեդրոն և Հայ Շարականոցէն սա մէջբերումը կ'ընէք. «Ուր եղին զվեմն հաւատոյ հիման Ս. Եկեղեցւոյ»: Աստուածադիր Կեդրոնը Երուսաղէմն է և ոչ Հռովմը: Շարականէն մէջբերումը ընելով այն տպաւորութիւնը կը թողուք ընթերցողին վրայ որ Հռովմի մէջ գրին հաւատքի վէժը: Վերլուծելով այդ շարականին պատմականը կը տեսնենք որ Ձեր դրութիւնը բոլորովին հեռու է ճշմարտութենէն: Բացատրենք.—

Ձեր մէջբերած շարականի մասին ընդարձակ բանաստեղծութիւն կու տայ Ն. Ս. Օժուրիւն Տ. Տ. Գաբրիէլ Ս. գիտնական Կաթողիկոսը իր «ՀԱՒՈՒՅ

ԹԱՌԻ ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉԸ ԵՒ ՆՈՅՆԱՆՈՒՆ ՅՈՒՇԱՐ-
ՉԱՆՆԵՐ» (Երուսաղէմ, 1937) երկասիրութեան մէջ:
Վեհափառ Հայրապետը զանազան յուշարձաններու
քննութեամբ կը հաստատէ թէ «Ձորս բոս պահեմ
բում սեղծեմ...» շարականը, որմէ Դուք «ուր եղին
զվեմն հաւատոյ հիման Ա. Եկեղեցւոյ» համարը մէջբե-
րած էք, գրուած և երգուած է Գր. Մազիսարոս իշ-
խանի կողմէ ԺԱ. դարուն: Շարականին մէջ յիշուած
«Տաճարին» կառուցանողն ալ Գրիգոր Մազիսարոսը
եղած է: Այս եկեղեցին սակայն, է. դարուն Բագրա-
տունի Աշոտ Պարթիկին կողմիտի Դարոյնք Ոստա-
նին մէջ շինել տուած եկեղեցին է, այլ Գր. Մազիս-
արոսի Դարոնք բերդին մէջ կառուցանել տուածն է:
Իսկ յետոյ, Մազիսարոս, Ամենալիւիչ Խաչը կը տա-
նի և կը զետեղէ Հաւուց Թառի եկեղեցին, որ կը
գտնուի Գառնիի մօտ: Շարականին Գ. տունը հետեւ-
եալն է. «Կեցո՛ր գորդի ծառայի քո, գոր ի Հոռվմայ
գանիցն վերապատեցեմ, ուր եղին զվեմն հաւատոյ
հիման սուրբ Եկեղեցւոյ»: «Կեցո գորդի ծառայի քո»,
այս համարին մէջ Որդի և Ծառայ բառերը երկու
տարբեր անձնաւորութիւններ չեն, այլ նոյնինքն
Գրիգոր Մազիսարոսն է, հետեւողութեամբ ՁԵ. Սաղ-
մոսին «...կեցո գորդի աղախնոյ քո» բառերուն, ո-
րոնք կը նշանակեն «ապրեցո՛ւր քո աղախնիդ» —
մօրս կամ — «ծառայիդ» — հօրս — «որդին»: Իսկ
«գոր ի Հոռվմայ գանիցն վերապատեցեմ»ն ալ դար-
ձեալ Գր. Մազիսարոսի համար եղած ակնարկութիւն
մըն է: Հոռվմի Գահը ՆՈՐ ՀՈՐՎՄԵՆ է, այսինքն Կ.
ՊՈՒԼԻՍԸ, ուրկէ Գրիգոր Մազիսարոս աստուածապան
կիսաւն (դուրսոն) և Գուլի (դուքս), կայսերական
շնորհներ ու տրադոսներ ստացած է: «Ուր եղին զվեմն
հաւատոյ» ակնարկութիւնը Կ. Պոլսոյ Տիեզերական
Ս. Ժողովին (381) մէջ հռչակուած ուղղափառ հաւա-
տոյ գաւառութեան է: Արդէն Կ. Պոլսոյ Տիեզերական
Ժողովը, որ գումարուեցաւ 381-ին, իր Գ. կանոնին.

մէջ կ'ըսէ. «Կոստանդնուպոլիս և Նոր Հոռվմը». իսկ
Պաղկեզոնի Ժողովին, գումարուած 451-ին, ին-
կանոնը կ'ըսէ. «Ա. Եկեղեցին Կ. Պոլսոյ, որ և Նոր
Հոռվմ: Ուրեմն շարականին մէջ ամենեւին Հին
Հոռվմին ակնարկութիւն չկայ, այլ եղածը Նոր
Հոռվմի մասին և այսինքն Բիւզանդիոնի:

Ըստ աւանդութեան Ամենալիւիչ կենդանադիր
պատկերը կը բերուի Նոր Հոռվմ (Բիւզանդիոն), և
անկէ կը տարուի Հայաստան, թերեւս սրպէս կոյ-
սերական նուէր: Գրիգոր Մազիսարոս իր Հաւուց
Թառի եկեղեցւոյ արձանագրութեան մէջ, որ գրա-
նուած է 1721-ին, կը յիշէ նոյն աւանդութիւնը:

Այս է շարականին բացատրութիւնը համաձայն
պատմական յիշատակարաններուն: Հետեւաբար երբ
Ձեր Սրբազնութիւնը «ուր եղին զվեմն հաւատոյ հի-
ման Ա. Եկեղեցւոյ» կը համարէ Հին Հոռվմը և դոյն
Աստուածալիւ Կեղոն կ'անուանէ, խեղաթիւրած
կ'ըլլայ պատմական ճշմարտութիւնը:

Սրբազան Եղբայր, կը գրէք նորէն. «Ակնբախ
և ամենուն, որոնք քիչ շատ հմուտ են եկեղեցական
պատմութեան, քե Պետրոսի Արոքը, առաջին դարեւեկն,
եղած և միտ հաւատքի կեղոն եւ նառաղայիչ բո-
վանդակ աշխարհին մէջ»:

Պատմական վերոյիշեալ իրողութիւններէն ըն-
թերցողներ տեսան արդէն թէ դարերու ընթացքին
Պետրոսի Աթոռէն և անոր «անսխալ» գահակալնե-
րէն, հաւատքի և յոյսի հետ զեռ ինչե՛ր ճառա-
գայթիկ են...:

Մակար Ա. Կաթողիկոսի 1889-ին, Հոռվմի Լե-
ւոն ԺԳ. պապին ուղղած շրջաբերական թուղթէն
հետեւեալ հատուածը կը մէջբերենք, որ ցոյց կու-
տայ թէ ի՞նչպէս Հոռվմ ամենեւին «հաւատքի կեղոն
եւ նառաղայիչ աշխարհի» եղած է: «Աստուծոյ յաւ-
թարհային ի իրապետութեան իսկ եպիսկոպոսացն

Հոռվմայ ե տեսանել ապաքեն չարիս. գորոց զնմանսն ոչ ուրեք ե գտանել ի տարեգիրս պատմութեան եկեղեցւոյն Քրիստոսի: Անդ բոցացեալ խառոյկք հաւատաւորեան, անդ կենդանաման կտանք եւ սպանութիւնք անձանց՝ իբր ի ներձուածս եղելոց. անդ փրկելոցն արեամբ կենարարին հեղմունք արեան առ ոսս իշխանական արոճոյ եպիսկոպոսաց եւ նուիրակաց Հոռվմայ. անդ վանառումն շնորհաց եւ սրբութեանց եւ առնասարակ բարձումն ամենայն գրոյ եւ խաղաղութեան ի շան երկրաւոր տիրապետութեան զանուն Հոռվմայ»: (Տես ԱՐԱՐԱՏ, 1889, էջ 73-74):

Արադա՛ն եղբայր, Ձեր հաւատացեալներուն կը գրէք թէ «Պետրոսի Արոճ... միտ մղուած ե տանելու Քրիստոսի անունը ամեն տեղ, ի գին ամեն զոհողութեան եւ իր գաւազներուն արեան իսկ, միտ ձգտելով իրագործելու իր երկնաւոր փեսային բաղձանքը եւ հրամանը «զի եղիցին ամենեքեան մի հօտ եւ մի հովիւ»:

Ընդդէմ է որ Հոռվմական եկեղեցին աշխարհի դաւնապան կողմերը ջանացած է քարոզել քրիստոնէութիւնը. պէտք է ուրանանք սակայն որ ճշմարիտ քրիստոնէութեան տեղ ան յաճախ պապական վարդապետութիւններ տարածած է: Ըստ Ձեզի՝ Հոռվմական եկեղեցին միշտ ձգտած է իրագործել Քրիստոսի հրամանը «զի եղիցին ամենեքեան մի հօտ եւ մի հովիւ»: Կը հարցնենք. ո՞ր դարուն, ո՞ւր, ի՞նչ պաւրագաններու ներքեւ ձգտած է միութեան, ընդհակառակն կը տեսնենք որ ստէպ աշխարհի ամէն կողմերը, առաջին դարերէն սկսեալ մինչեւ մեր օրերը եւ տակաւին հիմա, պապական եկեղեցականները հաւատացեալ քրիստոնեայ ժողովուրդներուն մէջ երկպառակութիւն սերմանած են, երբեմն նոյնիսկ անպատմելի խռովութիւններու, զոհերի արարքներու, խռովութեանց, կեղեքումներու պատճառ եղած են: Հայոց պատմութեան էջերը լի են Ունիթոսներու,

ժեղութիւններու, Թըլթըլեաններու եւ կաթողիկոսութեան բոլոր կուսակիցներու գործած աններելի եւ անհաշուելի աւերներով: Անոնք իրենց նպատակին հասնելու համար, այսինքն քրիստոնեայ եկեղեցիները անջատելու եւ երկպառակելու եւ զանոնք Հոռվմի եկեղեցւոյն իշխանութեան տակ բերելու համար յաճախ զգուշելի եւ անմարդկային միջոցներու դիմելին: Թըլթըլեանք՝ հայ մոլեռանդ կաթողիկէներ, Ժ. Գարուն, Էրոպական տէրութեանց օժանդակութիւնը վայելելով՝ բռնութեամբ կը մտնէին Հայոց տունները, կը կողոպտէին եւ կը չարչարէին բնակիչները: Ժեղութիւններ պախարակելի միջոցներու առջեւ այնքան կանգ չտան որ 1711-ին Հիւսէին Շահը որոշեց արտաքսել զիրենք Պարսկաստանէն: Ժ. Գ. եւ Ժ. Գարունը Հայաստանի եւ մանաւանդ Կ. Պոլսոյ ու պաւտոններուն մէջ կաթողիկէ եկեղեցականներու եւ անոնց հետեւորդներուն ապօրինութիւնները, հաւնած խռովութիւնները եւ սարքած մեքենայութիւնները ծանօթ են ամենուն: Հապա՞ Հասունեան եւ իր արքանեակները, որոնք նոյնիսկ կաթողիկացած Հայերն ալ զգուշեցուցին...: Հոռվմական եկեղեցին, իր պատմութեան ընթացքին ոչ մէկ ատեն չէ ձգտած բուն միութեան. «մի հօտ եւ մի հովիւ» բռնելով հասկցած է պապական գերիշխանութիւնը բոլոր եկեղեցիներու վրայ: Սակայն երբ չէ կրցած իր այդ մենատիրական եւ փառամոլ ձգտումները իրագործել, դիմած է բռնութեան, հարստահարութեան, ստորերկրեայ ամէն տեսակ դործունէութեան:

Հայ ժողովուրդը բնաւ պիտի չմոռնայ Ժ. Գ. դաւուն Լեհահայոց բռնի միութիւնը Հոռվմական եկեղեցիին հետ: Կաթողիկէներ Հայոց. եկեղեցին խափանելու եւ հայ ժողովուրդը Հոռվմի աթոռին կապելու համար դիմեցին ամենէն քսամեցուցիչ միջոցներու: Անոնք ոստիկաններով զբաւեցին Հայոց

եկեղեցիները, լատին ծէսով բռնի պատարագ մատուցանել տուին, անարգեցին և հալածեցին հայ ժողովուրդը և անոր եկեղեցականները:

ԺԹ. դարուն, երբ Մխիթարեան վարդապետներ կ'ուզէին վերադառնալ իրենց մայրենի եկեղեցին, Հոռոմէականներ թոյլ չտուին որ միութիւնը իրականանայ:

1810-ին Հայ եկեղեցւոյ գաւառներու և Հայկաթուղիներու միջեւ միացման փորձ կատարուեցաւ. միութիւնը ձախողեցաւ, որովհետեւ Պրոպագանդայի Դպրոցի վարդապետները ոգի ի բռին աշխատեցան միութեան ձեռնարկը վիժեցնելու համար:

Հ. Մ. Վ. Չամչեան 1814-ին Վահան Հաւատոյ անունով գիրք մըն ալ գրեց և ջանաց սպառնացանել թէ Հայեր ուզողափառութենէ հեռացած չեն: Պրոպականդայի Դպրոցի վարդապետ մը ձեռագիր վիճակի մէջ այս գիրքը զոգցաւ և Հոռոմ գրեց: Մխիթարեաններ սաստիկ վախցած՝ ջանացին արգաւաղենել իրենք գիրքէն: 1816-ին և 1817-ին կատարուեցան ուրիշ փորձեր ալ, որոնք արդիւնք չունեցան, որովհետեւ կաթուղի եկեղեցականներ հակառակ էին իրենց ժողովուրդի փափաքին:

Երրորդ փորձ մըն ալ տեղի ունեցաւ 1820-ին: Նոյնիսկ քանի մը հայ-կաթուղի վարդապետներ վերադարձան Հայց. եկեղեցւոյ ծոցը: Հրատարակուեցաւ ՀՐԱԻԷՐ ՍԻՐՈՅ խորագիրով տետրակ մըն ալ: Բայց դարձեալ լատին եկեղեցականներ ձախողեցուցին ձեռնարկը: 1827-ին Յարութիւն Ամիրա Պեղծեան ջանաց միութիւնը իրագործելու Օգոստ. 1-ով Խուս-Պարսկական պատերազմէն, կաթուղիներ գիմեցին զրպարաութեանց և ամբաստանութեանց և Օսմանեան Սուլթանին մօտ ըսին թէ. «Հայեր... կ'ուզեն Հայաստանի անկախութիւն ձեռք բերել»: Այս փորձն ալ վիժեցաւ:

Կաթուղի Հայեր այնքան զգուեցան Հոռոմի բռն-

նած պառակտիչ ընթացքէն՝ Հասունեանի խնդիրնէ բռն նկատմամբ, որ անոնցմէ խումբ մը 1870-ին գրեց Պիոս Թ. Պապին. —

«Սրբազա՛ն Տէր, Ձեր անունով հրատարակեալ նամակին պարունակած արտառյ կարգի իմաստներուն, սխալանաց, անեղութեանց, խելքէ մտքէ դուրս բացարտեանց, հակասութեանց, եւ մանաւանդ ոնոյն անալի եւ անհամ դարձուածոց ո՛ր մէկին վրայ խօսինք: Ձեր նամակին տղերուն մէջ, որ յուսաւոր եւ հարց նանապարհ մը պիտի բլլար մեզի համար, խարդախութիւնն մեզի արդեն ծանօթ, անհարազատ եւ անձնատէր հակառակորդի մը երբեմն մեծ եւ երբեմն փոքր, բայց բոլորն միշտ իրենք բլլալով, զգալի եւ յայտնի ենոց նշաններ կը տեսնուին» (ԹՈՒՂԹ ԿԱԹՈՂԻԿԵԱՅ ՀՍՅՈՅ ՊԱՏՐԻԱՐԺՈՒԹԵԱՆ ԿԻՂԻԿԻՈՅ Ի ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԻ ԹՂԹՈՅ ՊԻՈՍ Թ., էջ 20): Թուղթին հեղինակները կը շարունակեն. «Արդ՝ ներեցէ՛ք մեզի հարցնելու, Սրբազա՛ն Տէր, որ ի՞նչ տեսակ խնամք, ո՞րպիսի հոգացողութիւն, եւ ի՞նչ կերպ փոյր է եղեր այս յայտնաբարբառ փառգումած, անուրանալի համարուած եւ ակներեւ մեր աչաց ամեն կողմ դառնալուն առջեւնիս հանդիպած մեծամեծ բարիքներ եւ շնորհներ, եւս առաւել այն «գօրութիւն, ազատութիւն եւ պայծառութիւն» քսուածը, որ մենք չենք գիտեր, եւ ոչ ալ կրնանք բժշկել, որ ըստ այնմ երախտագիտութեամբ շնորհակալ բլլալու զմեզ պարտաւոր նանաչեմք, եւ ապերախս չգտնուիմք: Արդեօք այն պրոպականդա քսուած դպրոցին ձեռնասուն աշակերտաց ընդհանրութենէն շարունակ փառած վիշտ, հալածանք, խռովութիւն եւ կործանմունքներն են մեր «գօրութեան եւ պայծառութեան» նիւթն եւ շեմքերն եւ զարդերը, կամ քի ի մասնաւորի, եւ այն ամեն բանի ալ մէջ, մեր բնորդական իրաւանց հակառակ բնութեալ, դատաւարակալ, հովանաւորեալ՝ եւ միշտ պաշտպանեալ Գեր. Հասունի մը հնարից, անվայել ընթացից, եւ բազմապատիկ զրո-

պարտութեանց եւ հալածանաց երեսն ամբողջ երեսուն տարուան միջոցիս մէջ անընդհատ շարունակութեամբ կրած վիճերնիս եւ...» (Անդ, էջ 30-31):

Վերջին քանի մը տասնեակ տարիներու ընթացքին աշխարհի բոլոր քրիստոնեայ եկեղեցիները քանիցս տիեզերական ժողովներ կազմակերպեցին: Անոնցմէ վերջինը դեռ 1948-ին Ամստերդամի մէջ տեղի ունեցաւ: Անոնց նպատակն էր Միութիւն, Սէր եւ եղբայրական յարաբերութիւն ստեղծել քրիստոնեայ եկեղեցիներու եւ ժողովուրդներու միջեւ, առանց դաւանական եւ ցեղային խտրութեան: Այս ժողովներուն մերժեց մասնակցիլ Հոռովմէական եկեղեցին. ուստի ինքն իսկ հակասեց իր երկնաւոր փեսայի բաղձանքին եւ հրամանին՝ «մի հօտ եւ մի հովիւ» կոչին: Ամենէն կարեւոր հերձուածը, զոր Մի, Ընդհանրական, Առաքելական եւ կաթողիկէ եկեղեցին ունի, Հոռովմի Պապական եկեղեցւոյ հերձուածն է: Աշխարհի քրիստոնեաները այսօր կը հաւատան թէ շատ հեռու է այն օրը, երբ բոլոր քրիստոնեայ եկեղեցիները միութիւն մը կրնան կազմել ու այսպիսով վերջ կը գտնեն բաժանումներն ու հերձուածները: Մեծագոյն հերձուածը, որ պիտի մնայ սակայն, Հոռովմէական եկեղեցին է. ոչ մէկ քրիստոնեայ, որ լատին է, պիտի պնդէ ստոր հակառակը:

«Եւ կարողիկէ հաւատք կը տարածուի ի սփիւռս աշխարհի ոչ զինու գօրութեամբ, ոչ խոստովով հարսութեան կամ պատիւներու, ոչ շոյելով մարդկային կիրքեր եւ բնագոյներ, այլ, բնականաւոր, պարտաւրելով գերբնական նմաբնութիւններ»: Ձեր այս յայտարարութեան չեն հաւատար ոչ միայն ոչ-կաթողիկէ քրիստոնեաներ, այլ եւ նոյնիսկ Հոռովմէական եկեղեցւոյ հաւատացեալներ: Հոռովմի Աթոռը պարտաւրելով, կ'ընդգծենք այդ բառը որ Ձերն է, պարտաւրեւ է ոչ թէ գերբնական ճշմարտութիւններ,

այլ իր պետին կամքը, իր վարդապետութիւնները, իր հաւատալիքները. եւ ուր որ է կրցած ասոնք պարտադրել, դիմած է սեւ միջոցի, զոր — իրենք կ'ըսեն — կ'արդարացնէ նպատակը, սպառնալիքի, հարստահարութեան, գէնքի, բռնութեան, նոյնիսկ սրբապղծութեան: Միթէ դեռ անցեալ տարի է՞ր որ Սպանիոյ մէջ Հոռովմի եկեղեցին ջանաց բռնաբարութեամբ քրիստոնեաներ հպատակեցնել պապին, կամ արտաքսել երկրէն եւ կամ քաղաքացիական բռնարար իրաւունքներէ զրկել: Բայց ի՞նչ պէտք կայ խօսելու այս մասին, երբ ամբողջ աշխարհ գիտէ թէ ի՞նչպէս Հոռովմէական եկեղեցին իր հաւատալիքները տարածելու համար չի խնայեր ո՛չ մէկ բռնակալական միջոց: Պապերու կեանքի մասին եւ թէ խօսէինք, պիտի տեսնէինք թէ ի՞նչպէս նոյնվրայ, թուրքաւորմամբ, սպանութեամբ եւ ա՛յլ միջոցներով անոնք իրարու ձեռքէ խլած են Պետրոսի Աթոռը:

Իր վարդապետութիւնը եւ նպատակները տարածելու համար Հոռովմէական եկեղեցւոյ գլխաւոր միջոցներէն մին եղած է «հարստութեան» եւ «պատիւներ»ու խոստումը: Ասիկա արդէն մեր ժողովուրդի մէջ առածի կարգ անցած է. «Ուն պիտի, Տիւն պիտի»: Երբ Հոռովմի եկեղեցւոյ կողմէ շտաշտում հարստութիւններն ու պատիւները կը լինան, հաւատքն ալ կը չքանայ: Անձամբ կը ճանչնամ հայ գիւղացիներ, որոնք 5-8 անգամ կաթողիկէ եղած են, որովհետեւ անոնցմէ 5-8 անգամ ալիւր եւ օգնութիւն ստացած են այդ պայմանով: Անոնց համար Հոռովմի եկեղեցւոյ անդամակցիլը դաւեշտ մըն է, զոր սեւ տեսն կրնան յաջողապէս խաղալ:

Ձեր տեղեկագրին մէջ ցուցակագրած էք Հոռովմէական եկեղեցւոյ հետեւողներուն թիւը աշխարհի հինգ ցամաքամասերու մէջ. գումարը ըրած է 442

միլիոն: Հետաքրքրական է գիտնալ թէ ստոնցմէ հարիւրին քանի՞ն պարտադրանքով ընդունած են Հոովմէականութիւնը և քանի՞ն նիւթական օգնու- թեամբ և ա՛յլ խոստումներով:

Բայց միթէ Օրթոտոքսներ և Բողոքականներ բազմաթիւ չե՞ն և աշխարհի չորս կողմերը տարա- ծուած: Եթէ կ'ուզէք թիւերէն փաստեր բերել, ոչ թէ պէտք է բազմաթիւ Հոովմէական եկեղեցւոյ ամբողջ հետեւողներու թիւը Հայց. եկեղեցւոյ հա-ւատացեալներու թիւին հետ, այլ Հայ-Հոովմէա-կաններու թիւը Հայց. եկեղեցւոյ հաւատարիմ՝ մը-նացողներու բազմութեան հետ: Այն ատեն պիտի տեսնէք թէ ի՞նչ եղած է Ունիթոններու օրերէն ի վեր Հոովմէական եկեղեցւոյ պրօպականդին ար-դիւնքը Հայոց մէջ: Շատ խեղճ: Մնաց որ եկեղեց-ւոյ մը տիեզերականութիւնը կապ չունի իր ան-դամներու թիւին հետ, այլ անոր դաւանութեան Մի, Սուրբ և Կաթողիկէ եկեղեցւոյ հետ համա-ձայն ըլլալէն: Պապական եկեղեցին բաժնուած է Մի, Սուրբ և Կաթողիկէ եկեղեցիէն, կազմած է ուրոյն հերձուած մը և ուստի Տիեզերականութիւնը կորսնցուցած է: Հայ, Ղպտի, Ասորի եկեղեցիներ, որոնք թէեւ նուազ հետեւորդներ ունին, սակայն տիեզերական են, որովհետեւ չեն հեռացած առաջին դարերու ընդհանուր Կաթողիկէ եկեղեցիէն ու միշտ մաս կը կազմեն անոր:

Սրբազա՛ն եղբայր, դարձեալ կը գրէք թէ «Հայ Ազգը ծնած է Քրիստոնէութեան՝ կարողիկէութեան մեջ»: Կաթողիկէութիւն բառի մասին խօսեցանք արդէն. նորէն կ'անդրադառնանք հետեւելով Ձեր Հովուական Թուղթի կրկնութիւններուն: Կաթողի-կէ եկեղեցի կը նշանակէ Տիեզերական, Ընդհանրա-կան եկեղեցի: Այո՛, Հայութիւնը ծնած է Տիեզե-րական, Ընդհանուր, այսինքն Կաթողիկէ եկեղեցւոյ:

մէջ: Բայց Դուք Կաթողիկէ ըսելով կը հասկնաք «Հոովմէական եկեղեցին», որ Տիեզերական հանգա-մանք չունի, այլ սոսկ հասուած մըն է Քրիստո-նէութեան մէջ: Հայոց Առաքելական Կաթողիկէ Սուրբ եկեղեցին մէկ անբաժանելի մասն է Քրիս-տոնեայ Տիեզերական եկեղեցւոյ: Հետեւաբար Ձեր յայտարարութիւնը բոլորովին հեռու է պատմական ճշմարտութենէ: Բայց այդ խօսքին կը յաջորդէ սա-րսառոց յայտարարութիւնը, զոր կը մէջբերենք. «Սուրբ Գրիգոր (Լուսաւորիչ) պան մը իսկ չվարանե-ցաւ դաւանել քե Քրիստոս, Պետրոս Առաքելին ուղ-ղած նշանաւոր խօսքերով «Դու ես վէմ», «...արար զնա վէմ հաստատութեան ամենայն եկեղեցւոյ»: Այս հաւատով տոգորուած ան հիմնեց հայ նորածին եկեղեցին Պետրոսի վրայ, որ է արմատ միութեան եւ կեդրոն կարողիկէութեան»:

Այս խօսքերը մեր վրայ այն ապաւորութիւնը կը ձգեն թէ անոնք կու գան լուսինէն ինկած մար-դէ մը: Արդ կը հարցնենք թէ ե՞րբ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ այգպիսի դաւանութիւն մը յայտարա-րեց. որո՞նք են Ձեր աղբիւրները: Կը գրէք «Ս. Գրիգոր... հիմնեց հայ նորածին եկեղեցին Պետրոսի վրայ»:

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի վերադրում և մեզի հասած սեւէ ճառ չի վարդապետեր Ձեր ըսածը: Եթէ ան Ձեզի նման խորհէր, անշուշտ Պետրոսը միւս առաքեալներէն աւելի բարձր պիտի դասէր: Ընդ-հակառակը իր խօսքերը ցոյց կու տան թէ Գրիգոր Լուսաւորիչ բոլոր առաքեալները համահաւասար իշխանութեան տէր կը նկատէ: «Առ Պետրոս բանս ի Տեառնե ան ամենայն վերակացուս սուրբս ասացաւ, որք զնմա րոտիւն իրաւ ունին» (ՅԱՃԱԽԱՊԱՏՈՒՄ, էջ 163): Դարձեալ Ս. Գր. Լուսաւորիչ ուրիշ տեղ մըն ալ կ'ըսէ. «Եւ եղեն հիմունք առաքելայն եւ ա-ռին զգնորնս քանանայութեան եւ մարգարէութեան եւ

առաքելութեան երկնաւոր խորհրդոցն գիտութեան որ
գայր յԱբրահամեան զաւակէն զոր ետ ցճեւ ժառանգ-
ութեան աւանդապահն Յովնաննէս եւ Տեւ ետ առա-
քելոցն գփականս արքայութեանն եւ ի ձեռն նոցա
(առաքելոց)»:

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի օրով Հայոց եկեղեցին
նորածին չէր, այլ 250 տարուան պատմութիւն ու-
նէր և իրմէ առաջ շատ հայրապետներ ունեցած էր:
Արաագի և Սիւնեաց Աթոռներուն հայ եպիսկոպո-
սապետներու յաջորդութիւնը ծանօթ է ամենուն:
Անոնք են Զաւարիա, Զեմեմոս, Ասրեմսեհ, Մուշե,
Շահեն, Շաւար, Ղեւոնդիոս եւ Մեհրուժան յԱՐՏԱԶ,
նաեւ Նուսաբոս, Կուսի, Բաբելաս, Մուշե, Մովսէս,
Սահակ, Զրուանդաս, Սեւիմանոս եւ Յովնաննէս ՍԻՒՆ-
ԵԱՅ ՄԷԶ: Բայց Հայոց եկեղեցին ո՛չ թէ Պետրոսի
վրայ հիմնուած է, այլ՝ Քրիստոսի: Աշխարհի բոլոր
եկեղեցիները Քրիստոսի վրայ հիմնուած են. «Զի
նիմն այլ ո՛ր ոչ կարէ դնել քան զեղեալն որ ե Յիսուս
Քրիստոս» (Ս. Կորնթ. Գ. 11): Եթէ Հոռովմէական
եկեղեցւոյ հիմը Պետրոս Առաքեալն է, այսինքն
իր Տէրը երբեք ուրացող և անկէ «ստանայ» ան-
ուանող աշակերտը, այդ Զեր գիտնալիք բանն է:
Բայց գիտցէ՛ք որ Հայոց եկեղեցին իր հիմը միայն
զՔՐԻՍՏՈՍ կ'ընդունի:

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Հայց. եկեղեցին չհիմ-
նեց, այլ պայծառացուց: Հայց. եկեղեցին թաղէոս
և Բարթողիմէոս առաքեալներու քարոզութեանց
արդիւնքն է: Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Գ. դարու
սկիզբը առաքեալներուն ցանած սերմը բազմապա-
տիկ աճեցուց:

Ուեւէ ողջմիտ քրիստոնեայ կրնա՞յ ենթադրել
թէ եկեղեցին Պետրոսի վրայ շինուած կրնայ ըլլալ և
թէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Հայց. եկեղեցին Պետրոսի
վրայ հիմնեց: Աւետարաններ, Առաքելական Թուղ-
թեք և եկեղեցւոյ Հայրեր բոլորն ալ կը վկայեն որ

եկեղեցւոյ միակ հիմը և զլուխը ՔՐԻՍՏՈՍ ինքն է:
Եթէ կը քանաք համոզել ուեւէ Հայ թէ իր սուրբ
եկեղեցին Պետրոսի վրայ հիմնուած է, ան կա՛մ Հա-
յութենէ կը հրաժարի, կա՛մ Քրիստոնէութենէ և
կամ երկուքէն միանգամայն: Զեր յայտարարու-
թիւնը բոլորովին հեռու է ոչ միայն Հայց. եկեղեց-
ւոյ Հայրերու զրուածքներէն և ողիւն, այլ նաեւ
բոլոր քրիստոնեայ հայրերու և նոյնիսկ Հոռովմէա-
կան եկեղեցւոյ Հայրերու ողջմիտ վարդապետութե-
ան: Եկեղեցի չէ ամենեւին հոռովմէական երէց գիտ-
նական կարգիդալի մը կողմէ իրողութիւնները
թիւրեւ՝ անհիմն տեսութիւններով:

«Դու ես վեմ եւ ի վերայ այդ վիմի շինեցից գե-
կեղեցի իմ...»: Քրիստոսի խօսքը՝ ուղղուած Պետրոս
առաքեալի՝ այնպէս կ'ուզէք հասկնալ ընթերցողին
թէ Պետրոսն է բուն վէմը և Քրիստոս իր եկեղեցին
անոր վրայ հիմնած է: Դարերու ընդմէջէն՝ եկեղե-
ցական հայրեր ամենեւին այդ կերպով չեն մեկ-
նարանած այդ համարը: Բացի Ղուկ. ԻԲ. 34 հա-
մարէն, Քրիստոս միշտ Պետրոս առաքեալը Սիմոն
կ'անուանէ: Պետրոսին անունը վէմ էր (ՅՈՎՀ. Ա.
40-42). ուստի Յիսուս Սիմոնին տրուած Պետրոս
անունէն փոխարեութիւն մը կը ստեղծէ: Յոյն
ընդգրկին մէջ Քրիստոսի խօսքերը այսպէս են.
«Դու ես Պետրոս եւ ի վերայ այդ Պետրոս շինեցից
գեկեղեցի իմ...»: Յունարէն Պետրոս և Պետրոս բառերը
տարբեր են իրարմէ՝ ըստ սեռի և ըստ նշանակու-
թեան. Պետրոս իգական անուն մըն է. այնպէս որ
ան բնաւ պիտի չգործածուեր այդ մարդու մը հա-
մար: «Դու ես վեմ» բառերը մեր մէջ հաւանօրէն
աւտրական թարգմանութենէն յառաջ եկած են, ուր
Պետրոս բառը հաւասարապէս կը նշանակէ Պետրոս և
վեմ, առանց քերականական սեռի տարբերութեան:
Պետրոս յատուկ անուն է, իսկ վէմ՝ հասարակ. այս
երկու անունները չփոթուած են մեր թարգմանու-

թեան մէջ: «Էր Անդրեաս եղբայր Սիմովնի վիմի» (ՅՈՎ. Զ. 40), «Ասե ցնա մի յառակեցացն նորա, Անդրեաս, եղբայր Սիմովնի վիմի» (ՅՈՎ. Զ. 8): Այս երկու տեղերն ալ ասորերէնը ունի «Սիմովնի Կեփայի», իսկ յոյնն ու լատինը՝ «Սիմովնի Պեսրոսի»: Մեր մէջ ալ ուրիշ տեղեր այդպէս թարգմանուած է. օրինակ «Գայ առ Սիմովն Պեսրոս», «Ասե ցնա Սիմովն Պեսրոս», «Ակնարկե նմա Սիմովն Պեսրոս» (ՅՈՎ. Զ. ԺԳ. 6, 9, 24) եւ այլն: Այս համարներուն մէջ ասորին ունի «Սիմովն Կեփայ»: մեր թարգմանութեան մէջ ալ կրնայիք «Սիմովն վեմ» ունենալ, ինչպէս Յովհ. Ա. 40 և Զ. 8 համարներուն մէջ ունինք:

Եթէ Քրիստոս ուղած ըլլար յայտարարել թէ Պետրոս առաքեալ՝ վէմն է, յաջորդ նախադասութեան մէջ պիտի ըսէր «ի վերայ քո» և ոչ թէ «ի վերայ այդ վիմի», որովհետեւ խօսքին երկրորդ դէմքէն երրորդի փոխուելովը ենթական ալ կը փոխուի երկու նախադասութեանց մէջ: «ի վերայ այդ վիմի» խօսքը կը նշանակէ Պետրոսի խոստովանած հաւատքը՝ Քրիստոսի աստուածութեան դաւանութիւնը, «Դու ես Քրիստոսն Որդի Աստուծոյ կենդանոյ»: Այս է ճշմարտութիւնը. Արեւելեան և Արեւմտեան Եկեղեցւոյ Հայրեր այսպէս հաւատացած ու մեկնաբանած են. իրողութիւն մը, որուն քաջ ծանօթ է Ձեր վսեմութիւնը:

Պետրոսը կը դաւանիք նաեւ «Արմատ միութեան եւ կեդրոն Կարողիկեութեան»: Դուք չէք բացատրեր Ձեր այս խօսքը: Պետրոս ո՞ր ասեմ միութեան արմատ եղաւ. ի՞նչպէս կաթողիկէութեան կեդրոն հանդիսացաւ: Կաթողիկէութեան, Տիեզերական Քրիստոնէութեան կեդրոնը Քրիստոսն ինքն է: Առաքեալները Քրիստոսի պատգամաբերները, Անոր յաւիտենական ճշմարտութիւնները քարոզողներ ու տարածողներ են: Պետրոս միայն աստուերկութեն մէկն է: Ուրեմն ի՞նչպէս կրնաք իր պաշտօնը առա-

քելականէն վեր բարձրացնել և Քրիստոսի տեղը տալ անոր:

Հոս չէք վերջացներ Ձեր խօսքը սակայն. կը շարունակէք. «Հայ Եկեղեցին ապրած է իր ամենափայլուն օրօնները, երբ եղած է յարաբերութեան եւ միութեան մեջ Կարողիկէ Եկեղեցւոյ հետ: Մեր Ոսկեղարը (Ն. դարուն) փրքեցաւ եւ ունեցաւ երբ գոյութիւն ուներ այդ միութիւնը, երբ հայ հայրապետները կը մասնակցեին Տիեզերական Ժողովներուն, երբ մեր քաղաքացիները կը յանձնէին յունական կեդրոններ, միացած իրենց կարգին Հռովմի Ս. Աթոռին»:

Հայց. Եկեղեցին ոչ միայն «Եղ. Ամ է յարաբերութեան մէջ Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ հետ», այլ նաեւ հիմա է: Հայց. Եկեղեցին ո՞չ մէկ ասեմ իր յարաբերութեան և միութեան կապը խզեց Տիեզերական Եկեղեցւոյ հետ, այլ ընդհակառակը Հռովմէական Եկեղեցին էր որ Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ հետ իր յարաբերութեան և միութեան կապը խզեց Քաղկեդոնի Ժողովէն սկսեալ: Այդ խզումը կամ բաժանումը թ. դարուն օրինականացաւ և իբրեւ Արեւմտեան Հերձուած ճանչցուեցաւ: Այս մասին խօսեցանք արդէն. չենք ուզեր մանրամասնել:

Կը գրէք թէ մեր թարգմանիչները կը յաճախէին յունական կեդրոններ, որոնք միացած էին Հռովմի Ս. Աթոռին հետ, հմտանալու համար աստուածաբանական և ա՛յլ գիտութեանց մէջ: Հաճեցէք մեզի ըսել թէ յունական ո՞ր կեդրոնները միացած էին Հռովմի Աթոռին: Յոյն վարդապետներ մերժելով մերժած են և իրենցմէ հեռացուցած Հռովմէական վարդապետները: Եկեղեցւոյ պատմութենէն գիտենք թէ յունական քրիստոնէական մտածողութիւնը միշտ տարբերած է լատինականէն: Յունաց և լատինաց մէջ ո՞չ ե. դարուն և ոչ ալ ունէ դարու մէջ միութիւն տեղի ունեցած է: Յոյն ու է կեդրոն Հռովմի հետ չէ

միացած: Հոովմի համար սկիզբէն միութիւն և փոխադարձ հասկացողութեամբ յարաբերութիւն գոյութիւն ունեցած չեն, որովհետեւ Հոովմի Աթոռը շարունակ ձգտած է գերազանութեան, մենատիրութեան և պարտադրելով իշխելու սկզբունքին:

Կիրիկեան շրջանին՝ Հայերը հոովմէադաւաններու հետ սկսան յարաբերիլ. նոյնիսկ միութեան մասին ձեռնարկներ ալ եղան: Սակայն երբ հայ աւագանին, հայ եկեղեցականութիւնը, հայ ժողովուրդը նկատեցին թէ յարաբերութիւններ ու միութեան ձեռնարկները միմիայն Հոովմի փառքին և այդ Աթոռի մենատիրական ձգտումներուն համար մէջանել զըրուած են՝ զգուշացան: Հոովմ միութիւն բսելով կը հասկնայ որ ուրիշ եկեղեցիներ հրաժարին իրենց դաւանական և ծիսական ինքնութենէն և ենթարկուին իր վճիռներուն: Կիրիկեան շրջանին՝ Հայերը չզաւաճանեցին իրենց մայրենի եկեղեցւոյ հաւատքին: Այժմ ալ գիտակից Հայը պիտի չզաւաճանէ իր սուրբ հաւատքին և ազգային եկեղեցիին:

Ձեր «Հոովմական Թուղթ»ին մէջ՝ յաջորդ հատուածը, ուր կը բացատրէք «Կարողիկեութեան բաժանումէն եկած վնասները», ուղղակի Ձեզի համար է: Անշուշտ Հայերը չեն բաժնուած Տիեզերական եկեղեցիէն, ընդհակառակը անոր մէջ են և անոր մէջ ալ կը մնան: Բայց Դո՛ւք, Հոովմէականներդ, բաժնուեցաք հայ ամբողջութենէն, հայ հաւատքէն, Հայց. Առաքելական Սուրբ եկեղեցիէն, ինչպէս նաեւ Կաթողիկէ Ընդհանուր եկեղեցիէն, ենթարկուեցաք Հոովմի Պապին, անոր հրամանները կատարեցիք և այսպիսով բաժանում բերիք Հայութեան մէջ:

Ձեր բաժանումով Հայութեան կրած վնասները ծանր են և անթիւ: Կը բաւականանա՞նք միայն թուել այդ վնասները.

1.— Հայ-Կաթողիկէներ հայ ամբողջութենէն բաժնուելով հայ ժողովուրդին մէջ պատկառում յա-

տաջ բերին, որուն հետեւանքը եղաւ ատելութիւն ու թշնամանք:

2.— Հայ-Հոովմէականներ «խորթացան իրենց հայրենի հաւատքէն ու ազգային եկեղեցւոյ աւանդութիւններէն», ջանացին ամենէն արտառոց միջոցներով, զարտուղի ճանապարհներով Պապական եկեղեցւոյ հաւատքը, ծէսն ու աւանդութիւնները մոցնել Հայց. եկեղեցւոյ մէջ և նոյնիսկ պարտադրել զանոնք հայ ժողովուրդին:

3.— Իրենց մամուլով յաճախ «բազմավեկ» գրականութիւն մը յոռաջ բերին խեղաթիւրելով մեր նախնեաց ընտիր գիրքերը:

Հայ-Հոովմէականներու պատճառով Հայութեան կրած վնասները շատ լաւ կը բացատրուին հետեւեալ հատուածին մէջ. «Հայոց ազգը եւ եկեղեցին Հոովմն եւ Հոովմեականութեան երեսն աւելի չարիքներ, քուտաութիւններ, աղէսներ, կորուստներ եւ կործանումներ կրած է եւ կը կրէ տակաւին, քան որչափ Պաքսիկներէն, Արաբացիներէն, Թաթարներէն..., երբոք գիտեն, կ'ըսեմ, քե Հայոց ազգը հարիւր հազար ազգայինէն աւելի Ռեփրոսութեան պատճառաւ կորսնցուց, եօթնասուն հազար գերդաստանէն կամ անձէն աւելի ազգայիններ Յիսուսականներու անօրէն եւ անասուած բռնութիւններովը եւ հալածանքներովը Լեհաստան, Պալիցիա, եւ Հունգարիա կորսնցուց 30.000 գերդաստանէն աւելի Կիլիկիոյ Հայոց Թագաւորութեան վերնալիք, Խալիս գաղթական երթալով եւ պապադաւան ըլլալովնից կորսնցուց, քո՛ղ Իզմիրի երեք հարիւր հայ-ազգի Ձանկեցի ընտանիքներն, Կոստանդնուպոլսի բոլորովն Լաթիմացեալ Բերացի ըստածներն եւ Հայկաթի, Լիբանանու, Թրեսի, Վենեսկոյ, Հոովմի, Լիվորնոյի եւ այլեւայլ գաւառաց եւ քաղաքաց հայազգի բնակչութիւններն որոնք այսօրուան օրս հոգով եւ մարմնով կորսուած համարելի են մեր եկեղեցւոյ եւ ազգի նկատմամբ...» (Տես ԼՈՒՍԱՌՈՐԶԱԿՐԾՆ ՀԱՅՈՒ

ՄԸ ՌԻՂԻՂ ԴԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՀՌՈՎՄԱՅ ՊԻՈՍԹ. ՊԱՊԻՆ Կ. ՊՈԼՍԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՊԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՌԻՂԱՍԾ ԿՈՆԴԱԿԻՆ ՎՐԱՅ, էջ 12):

Ոչ մէկ եկեղեցւոյ և աղբի համար հաւատարմութիւնը, անհաւատարմութիւնը եղած են օգտակար և զնահատելի: Ընդհակառակը անոնցմէ միայն զիստ և չարիք եղած են: Մակար Հայրապետի խօսքը մէջբերենք այս առթիւ. — «Ոչ գիտեմք եւ ոչ խոստովանիմք բնաւ, երբ հաւատարմութիւն յեկեղեցւոյ Քրիստոսի լեալ իցեն երբեք օգտակարք եւ պատեհական չաւարտեալ ընդ իրենց և ազանց: Ոչ գիտեմք զՄեհրուստան Արմուրի եւ զՎասակն Սիւնի եւ զամենայն ուրացողս ընդ նոսին. ո՞րք բարձրացուց զյիշատակ անուան Յովնանու Քոնեցւոյ, զԱղբարմայից, զՈւնիքոսաց եւ զամենայն խոռովարար ընկերաց նոցին եւ զհետեւողացն. ո՞րք ուրով յայս մեծ ոմնք ունիցեն Նիկիոյ ուրացող եւ հետեւողք նոցին: Ո՞րք առանց կարեկցական արատուաց յեղբարց զանուն եւ զյիշատակ այնոցիկ խորագեղոցն ի մեկն, որք զՀայրենեացն բողբալ զպանծալի յիշատակ, զազգայնութեանն բողբալ զարժանապատուութիւն եւ զեկեղեցւոյ իւրեանց զինքնուրոյնութիւն, մտին ընդ յձով ծառայութեան օտարաց: Այլ ցուցեմք ինձ զգա՛ն վաստակոց նոցա» (ՄՐԱՐԱՏ, 1889, էջ 82):

Սրբազան Եղբայր, Դուք Ձեր «Կաթողիկէութենէն բաժանումէն եկած զիստները» հատուածին մէջ Եղիշէն մէջբերում կ'ընէք և ընթերցողներուն կ'ուզէք այն կարծիքը տալ թէ Վարդանանք և Ղեւոնդեանք ընդունած ըլլան «զհաւատան» Հոռովի եւ պիտոյնապետին: Մէջբերումը լրիւ չէք ընկր. եւ զիշէ այսպէս կը գրէ. «Վասն որոյ եւ նախնին մեր Տրդատիոս յիշելով զառաջին սերն ձեր, որ ի տալուրեան փախուցեալ ի հայրասպան մարդախողտող հորեղբարցն իւրոց՝ ապրեալ սնաւ յերկնից Յունաց եւ ի

ձեկն թագաւորեալ տիրէ հայրենի աշխարհիս, սոյն-դէս եւ զհաւաստն որ ի Քրիստոս՝ ընկալեալ ի սուրբ եպիսկոպոսապետէն Հոռովայ, յուսաւորեաց զսաւա-րային կողմանս հիւսիսոյ, զոր եւ այժմ կամին ի մեկն կորզել հանել խաւարասէր որդիքն արեւելից» (էջ 59):

Վարդանանք եւ Ղեւոնդեանք Հոռովի եպիսկոպոսապետէն ամենեւին հաւատարմութեամբ չեն: Վարդան Մամիկոնեանի յայտարարութիւնը սա է. «Զերմարիս եւ զարդար հաւաստն ուսեալ եւ յԱստուծոյ ի ձեռն առաքելանման հովութիւն սրբոյ ճահատակին Գրիգորի եւ նորին զաւակի» (Ղազար Փարպեցի, էջ 147):

Վարդանանք և Ղեւոնդեանք հաւատարմութեամբ Ո. Լուսաւորչէն է և ոչ թէ Հոռովէն: Բիւզանդիոսի Թէոփոս կայսեր ուղղուած նամակին պատահականութիւնը շատ պարզ է. Հայեր կ'ուզեն իրենց և Ռուսաց միջեւ եղած յարաբերութիւնները երեւան բերել և ոչ թէ իրենց և Լատիններուն, որովհետեւ սկիզբէն ի վեր երկու ժողովուրդներու միջեւ յարաբերութիւն չկար: Տրդատ և Գրիգոր երկուքն ալ Յունաց մէջ Քրիստոնէութիւն ուսած և անով մեծցած էին: Նամակին մէջ յիշուած Հոռովի ինն Հոռովի չէ, այլ նոր Հոռովի, այսինքն՝ Կ. Պոլիսը: Եւ զարուն կեսարիա ենթակայ էր Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան. ուստի ինչ որ կեսարիայէն էր, կը նկատուէր Կ. Պոլսէ անուամբ իրաւունք: Հետեւ արար Հոռովէ հաւատարմութեամբ խոսող ամենեւին չկայ:

Կը գրէք. «Բաժանումով տուեց, եւ ո՛րքան, հայ ժողովուրդը քե՛ր կրօնական եւ քե՛ մտաւորական տեսակէ: Ան ինքն իր մեջ ամփոփուեցաւ, դարձաւ յանապառօնովին այլամերձ, եւ վանքերու մեջ նուազեցաւ բարեկարգութիւնը, աղօթքի սերը, Ս. Գրոց եւ այլ գիտութիւններու մեջ հմտանալու փափաք»:

Վերեւ բացատրեցինք թէ Հայ եկեղեցին իր ժողովուրդով չբաժնուեցաւ Ընդհանուր Կաթողիկէ

եկեղեցիէն, այլ Հոովմի եկեղեցին էր որ բաժնուեցաւ Կաթողիկէ եկեղեցիէն, կազմելով առանձին խոշոր զանգուած մը քրիստոնէութեան մէջ:

Հայոց եկեղեցւոյ իւրակեցրոն կազմակերպութիւնը շատ օգտակար եղաւ Հայութեան, որովհետեւ այդ կերպով ան հաւատարիմ մնաց առաջին դարերու համաքրիստոնէական ուղղափառ դաւանութեան և ստեղծեց ինքնուրոյն եկեղեցական մշակոյթ և ծէս, ինչ որ պատճառ եղաւ որ ան խորապէս առինքնէ հայ ժողովուրդի հոգին և ինքն իսկ զգենուազգային ինքնատիպ դրոշմ: Եթէ մեր եկեղեցւոյ հայրերը Քաղկեդոնականութիւնը ընդունած ըլլային, պիտի կորսնցնէին իրենց աւանդական դաւանական ուղղափառութիւնը ու պիտի ձուլուէին Յոյն կամ Հռովմէական եկեղեցւոյ մէջ: Իր կրօնական ինքնուրոյնութիւնը կորսնցնելով հայ ժողովուրդը պիտի կորսնցնէր նաեւ իր ազգային և քաղաքական գոյութիւնը:

Գալով հայ վանքերուն՝ եթէ ոեւէ ատեն պատմութեան ընթացքին աղօթք կամ ժամերգութիւն չէ մատուցուած անոնց դմբէթներուն ներքեւ, առիկա ոչ թէ վերադրելու է աղօթքի հանդէպ սիրոյ նուազման, այլ քաղաքական դժնգակ պարագաներու և հալածանքներու: Հայ վանքերը դարերու ընթացքին հանդիսացան ո՛չ միայն աղօթքի և կրօնական խոկումի վառարաններ, այլ և գիտութեան և լոյսի կեդրոններ: Սիւնեաց վարդապետարանը, Հաղբատ և Սանահին, Գլաձորի վանքերը, Մանեքոցաց և Կիլիկիան շրջանի վանքեր, բոլորն ալ կը փայլէին իրենց գիտութեամբ: Օրինակ մը մը տուած ըլլալու համար յիշենք Օրբելիանի խօսքը Սիւնեաց վարդապետարանի մասին իր պատմագիրքին մէջ. «Ձանաւորեալ իբրեւ զարեգակն ի մեջ աստեղաց երեւելի եր (վանքն) ի մեջ ամեցայնի ո՛չ միայն շինուածով ալ եւ պայծառանայր քանանայա-

կան եւ կրօնաւորական դասով ի չափ 500 եղբարց: Իի եր եւ ծովամասոյց փիլիսոփայիւք երաժշտական երգոց, նոյս եր եւ վարժարանն վարդապետական կրթութեամբ, նաեւ արուեստաւոր նկարչացն եւ գրողացն անմամբմասք» (Տես անդ, էջ 226):

Սրբազա՛ն Եղբայր, Ձեր «Կարեւոր ախտաճանաչում» հատուածին մէջ կը գրէք. «Նրե կր բաղձանք կրկին տեսնել «գորգիս հաւատոյ Սրբոյն Գրիգորի պատկազարդ», հարկ ե դառնալ մեր պանծալի նախնեաց ամբողջական հաւաստին կարողիկէ միութեան միջ վերցնելով բաժանման միջնորդ եւ պատշաճով նախապաշարումներու վարագոյրը»: Ձեր ախտաճանաչումը սքանչելի է: Դուք պէտք է վերադառնաք Կաթողիկէ միութեան, որովհետեւ.—

1.— ԺՆ. յաջորդն էք Արքահամ Արժիւհանի, որուն ձեռնադրութիւնը և պատրիարքութիւնը անփաւեր էին: Այս մասին պատմական իրողութիւնները ներկայացուցինք արդէն:

2.— Դուք զՁեզ կը հպատակեցնէք Հոովմայ եկեղեցւոյն, որ ինքն իսկ բաժնուած է Կաթողիկէ ճիւղերական եկեղեցիէն:

Այս ընկելով պատշաճ կ'ըլլաք նախապաշարումներու վարագոյրը ու Հայութիւնը այն ատեն ճշմարտապէս կը հասկնայ թէ ի՛նչպէս «անգիտակից կզբաղանք», «կործանող և քանդիչ պատրանքներու» պատճառաւ ատելութիւն և բաժանում յառաջ բերած են մեր ժողովուրդին մէջ:

Եթէ կ'ուզէք Հայ-Հոովմէականներու պատմութեան մէջ անուն և յիշատակ թողուլ, վերադարձէ՛ք ճշմարիտ հաւատքին, Կաթողիկէ և Առաքելական եկեղեցւոյ դաւանութեան, Հայ Մայրենի եկեղեցւոյ ձոցը, ինչպէս ըրին Խորէն Նարպէյ, Գարբէլ Սյւլայեան, Մաղաքիա Օրմանեան և ուրիշ նախկին Կաթողիկէ եկեղեցականներ:

Երբ վերագտնաք ճշմարիտ դաւանութեան, ա՛յ չէք պատգամեր «դարձ» դեպի նախնեաց այս սուրբ հաւատքը՝ զոր քարոզեցին եւ շատագովեցին Աբրահամ կարողիկոս եւ Միսիրար Աբրահայր: Դարձ՝ Կարողիկէ միութեան՝ յարումով եւ հպատակութեամբ Պետրոս Առաքելապետի Արքունի: Իցի՛ւ քե բովանդակ Հայուրիւնը հետեւած ըլլար անոնց լուսաւալիլ քայլերուն: Այսօր մեր ազգին վիճակը քաղաքականապէս ո՛րչափ տարբեր պիտի ըլլար ի լաւագոյնս»: Աբրահամ եւ Միսիրար, ինչպէս տեսնաք, ուղղափառ, կաթողիկէ հաւատքը չէր որ քարոզեցին, այլ ընդհակառակը մեր ժողովուրդէն սակաւաթիւ անհատներ մոլորեցուցին իրենց մաքուր հաւատքէն եւ ջանացին Հոռոմէական եկեղեցւոյ հաւատալիքները սարկեցնել անոնց եւ թիւրքիլ դանոնք իրենց նախնիքներու ճշմարիտ հաւատքէն: Անոնք ամէն ճիշդ թափեցին որպէս զի հայ ժողովուրդը հպատակեցնեն «Պետրոս Առաքելապետի Աթոռին»: Ըստ մեզի Հայութիւնը փոքր տալու է Աստուծոյ որ չհետեւեցաւ անոնց եւ անոնց հետեւորդներու մոլոր վարդապետութեանց եւ քարոզութեանց: Փոքր տալու է Աստուծոյ որ չհպատակեցաւ Պետրոս առաքելապետի Աթոռին, այսինքն Հոռոմի Պապին: Եթէ այս սխալը զորքէր, մեծագոյն դժբախտութեանց մէջ պիտի խնարէ:

Բայց հարց կու տանք Ձեզի թէ ինչո՞ւ, մէջքերդ ինչով ձեր խօսքը, «այսօր մեր ազգին վիճակը քաղաքականապէս նաեւ ո՛րչափ տարբեր պիտի ըլլար ի լաւագոյնս յարումով եւ հպատակութեամբ Պետրոս Առաքելապետի Արքունի»: Հոռոմի Պապին հպատակելով ի՞նչ պիտի շահէր հայ ազգը: Ներկայիս ի՞նչ պիտի շահէր Պատմութիւնը ցոյց կու տայ թէ Հայեր եթէ յարեին եւ հպատակեին «Պետրոս Առաքելապետի Աթոռին», իրենց համար այդ պիտի ըլլար ոչ թէ ի լաւագոյնս՝ այլ ի յոռեգոյնս: Կիրիկեան հայկական թաղաւորութեան անկման բուն պատճառը

կատրինները եղան: Հայեր յարաբերութեան մէջ մասն անոնց հետ եւ հարաշար խաբուեցան: Ոեւէ մասնակ երբ Հայեր Հոռոմի օգնութեան դիմեցին, Պապեր նախ դաւանափոխութեան պայմանը գրին: Բայց միթէ վատիկան ոեւէ մասնակ՝ Նոյնիակ կաթողիկոսացի Հայերուն քաղաքականապէս ուղե՞ց կամ կրցա՞ւ օգնել: Նոյնիակ ան հիմա Եւրոպայի մէջ ի՛ր իսկ դաւանութիւնը ընդունող մոզովուրդներուն կրնա՞յ քաղաքականապէս օգնել: Դարերու փորձը ցոյց կու տայ թէ փարափոխիկով ժողովուրդներ կը տուժն: Արեւմտաքիսի խոստումները, որոնց երբեմն հաւատաց մեր ժողովուրդը, «քաղաքականապէս» մեծ վնաս բերին իրեն: Այս է պատմական իրողութիւնը. մինչ Ձեր վերադարձութիւնը հակառակը կը պատգամէ իր հոգեւորական թուղթով:

Միտնաւո՛ւր Եղբայր, կը գրէք թէ «նայ կաթողիկէ եկեղեցին կը պահէ նախնաձախնդրութեամբ նախնեաց սուրբ հաւատքն ու ծիսակատարութիւնը»: Պատմական իրողութիւնը ճիշդ հակառակն է այդ յայտարարութեան: Հայ Հոռոմէական եկեղեցին ոչ թէ «նախնաձախնդրութեամբ կը պահէ նախնեաց սուրբ հաւատքն ու ծիսակատարութիւնը», այլ կը փախէ ու կը խեղաթիւրէ դանոնք:

Նախնեաց սուրբ հաւատքը, որ Տիեզերական տաճին երեք ժողովներուն մէջ խմբագրուեցաւ եւ հաստատուեցաւ, պահուեցաւ ու կը պահուի Տիեզերական Ընդհանուր եկեղեցւոյ կողմէ, որուն մասերն են ուղղափառ եկեղեցիները: Այդ հաւատքը յարափոխողը եղաւ Հոռոմայ Աթոռը, որուն Դուք զԶեկ հպատակեցուցած էք: Իսկ զաղափար մը տալու համար թէ ի՞նչպէս այլափոխած էք մեր ծիսական գիրքերը, կը բաւէ աչք մը պտըտցնել անոնց մէջ ո՛հ եւ մէկուն վրայ: Ուր որ «ի Զօրէ բխումն»

տեսած էք, փոխած էք «ի Հօրե եւ յՈրդւոյ» բանաձեւին, որ հերեաթկոսութիւն համարուած է կաթօղիկէ Ընդհանրական եկեղեցւոյ կողմէ: Նոյնիսկ ա՛յս «եւ յՈրդւոյ» բանաձեւը ինք Հռովմէական եկեղեցին երկար դարեր մերժեց: Լեւոն Գ. Պապ այն առիճան ընդգրկացաւ այս յետամուտ յաւելեալուն, որ Հաւատաժողովորդաբար փորագրել տուաւ, առանց «եւ յՈրդւոյ» բանաձեւին, և կանգնել տուաւ Հռովմի Մայր Տաճարին մէջ, որպէս զի Հայրապետ խննդայն:

Յակոբոս Տեառնեղբայր առաքեալի ուղղուած շարականին մէջ գրուած է. «Սա եղիւ զլուս առաքելոց սրբոց եւ կոչեցաւ նոքայր Տեառն»: Ձեր եկեղեցին խորհախած է այդ համարը և գրած է. «Սա եղիւ վիճակակից առաքելոց սրբոց եւ կոչեցաւ նոքայր Տեառն»: «Աստուածածին աննարեցեալ»ը բրած էք «Աստուածածին առն անցիսակ»: Սուրբ պատարագի ընթացքին փոխանակ Հայոց կաթողիկոսին անունը յիշելու, Պապինը կը յիշէք: Պատարագամատոյցի սրբազորման աղօթքներն ալ խեղաթիւրած էք գոյացափոխութեան վարդապետութեան ներմուծմամբ:

Մաշտոցի մէջ ըստ Հայոց եկեղեցւոյ մկրտութեան կանոնը սա է. «(այս անուն) ծառայս Աստուծոյ եկեալ յերախայութեան ի մկրտութիւն, ՄԿՐՏԻ յանուն Հօր, եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ»: Դուք Հռովմէականացուցեր էք մեր ուղիղ բանաձեւը և ըրեր էք. «(այս անուն) ՄԿՐՏԵՄ ԶՔԵԶ յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ»: Այս բանաձեւը այն ապաւորութիւնը կը թողու որ շնորհք բաշխողը քահանան ինքն է փոխանակ Ս. Հոգին: Իրողութիւնը այն է որ հայ կաթողիկ եկեղեցւոյ բոլոր ծիսակատարութեան գիրքերը այլափոխուած են և յարմարցուած Հռովմէական եկեղեցւոյ ժամագիրքին, Յիսարանին և Խորհրդատեարին: Անշուշտ ուրիշ կերպ

կարելի չէր, որովհետեւ Հայ-կաթողիկոսներ հպատակեցուցած են իրենք զիրենք Հռովմայ Աթոռին: Roma Locuta est, causa finita est. այսինքն՝ Հռովմ իր խօսքը խօսած է, վնիւր վերջնական է:

Սրբազա՛ն եղբայր, Դուք Աբրահամ Կարողիկոսի եւ Մխիթար Աբբահօր երջանիկ մանուան երկրորդ Հաւիւրմեակին առթիւ», պարտք կը զգաք «անոնց պատգամաբերն ըլլալու եւ... անոնց կողմէ նրաւեր կարդալու բովանդակ Հայութեան դառնալու նախնեաց ամբողջական լոյս հաւատքին, կարողիկէ միութեան մեջ»:

Դուք որ անվաւեր Աթոռի մը տէրն էք, անվաւեր պատրիարքի մը յաջորդը և Հռովմայ Պապին իշխանութեան ենթակայ, ի՞նչ հիման վրայ հրաւէր կը կարդաք: Դուք իրեւե երէց կարդինալ Հռովմէական եկեղեցւոյ՝ սիրոյ և խաղաղութեան պատգամաբերը պէտք է որ ըլլաք և ոչ թէ հրաւէր կարգաք Հայութեան՝ ձգելու իր լոյս հաւատքը և ենթարկուելու Պապին ու անոր եկեղեցւոյ վարդապետութեան: Նախնեաց ամբողջական լոյս հաւատքին դառնալու հրաւէրը պէտք է Հայոց եկեղեցիէն Ձեզի գայ: Ի՞նչպէս կրնաք սիրոյ եւ միութեան հրաւէր ուղղել, երբ Ձեր եկեղեցին և այն եկեղեցին (Հռովմէականը), որուն հպատակեցուցած էք Դուք զՁեզ, յաճախ բաժանումի, կոիւի և առեւտրութեան պատճառ հանդիսացած են ամենուրեք և բոլոր ժամանակներու մէջ:

Միբանաւոր եղբայր, Դուք «բովանդակ Հայութեան» հրաւէր կ'ուղղէք, կաթողիկէ՝ այսինքն Ձեր ըմբռնումով Հռովմէական եկեղեցիին դառնալու: Արդ, կը հարցնենք Ձեզի, ինչո՞ւ թողունք մեր Սուրբ եկեղեցին. Ձեր սակաւաթիւ հօտը ստուաբացնելո՞ւ թէ ի փոռս Ձեր ծիրանին:

Ինչո՞ւ դառնանք Ձեզի. միթէ՞ Հայաստանեայց

եկեղեցին կարող չէ Հայութիւնը առաջնորդել դէպի ճշմարտութիւն և փրկութիւն: Ինչո՞ւ այդ հրաւերը չէք ուղղեր Ձեզ շրջապատող բիւրաւոր ոչ-քրիստոնեաներուն, մանաւանդ որ Նասյի մարգարէին խօսքերը, «Գոչեա՛ զօրութեամբ եւ մի՛ խնայեալ, բարձրացո՛ իբրեւ զփողոյ զբարբառ քո...», կը գրէք «մեզի ալ ուղղուած կը զգանք, մեր պաշտօնին բնութեամբ»: Բայց որչափ զօրութեամբ ալ դռնէք պիտի կրնա՞ք գէթ մէկ հաս ոչ-քրիստոնեայ մարդ ճշմարիտ յայտին բերել:

Անցեալ դարուն՝ Լեւոն ԺԳ. Հոովմի Պապն ալ շրջաբերականով մը կը յորդորէր և կը հրաւիրէր Հայց. Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ զաւակները որ ընդունին «ճշմարտութիւնը» և միանան կաթողիկ եկեղեցւոյ: Մելքիսեդեկ Եպս. Մուրատեանց 23 Օգոստ. 1888-ին պատասխանեց Պապին ըսելով. «Ինչո՞ւ կը հրաւիրեմ.— ճշմարտութիւնն նմանջելու եւ ընդունելու: Ի՞նչ է նմանութիւնը.— Հոովմայ Քահանայապետաց Գլխաւորութիւնն եւ այդ գլխաւորութեան հլու հնազանդութիւնն: Բայց ի հարկէ Հայք ամենեւնի առաջ ի կէտ պէտք է դնեն քե ի՞նչ է, գոր պիտի քողուն եւ ի՞նչ է գոր պիտի ընդունին: Արժան է արդեօք զայն քողուլ եւ զայս ընդունիլ» (ՊԱՏ. ՄՈՒԹԻԻՆ ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ, էջ 347):

Մելքիսեդեկ Սրբազան ապա կը շարունակէ. «Ի՞նչ բանի կարող են ծառայել սոյն օրինակ հրաւերներն, երբ ոչ՝ կասկած եւ վարանք տարածել հաւատացելոց մէջ, վե՛ն ու պայքար յարուցանել քրիստոնեայ եղբարց մէջ եւ առիթ տալ որ օր աւուր աւելի ծառայի Սկեպսականութիւնն, որ երբ չենք սխալիր, եւ երբ կը ներքէ ասել, ծնունդ առաւ այն օրէն, երբ մոռցուեցաւ Քրիստոնեական ընկերութեան նշանաբանն «Արտաքոյ Քրիստոսի չիք փրկութիւն» (Քրիստոնէից) եւ փարզուեցաւ քե «Արտաքոյ Հոովմեական եկեղեցւոյ չիք փրկութիւն» (Անդ, էջ 352):

Այսպիսի հրաւերներ. Ձե՛րդ վսեմութիւն, Հոովմեական եկեղեցին երկար դարեր կրկնած է, մանաւանդ այն ժամանակներէն երբ Արեւելք և Արեւմուտք բաժնուեցան իրարմէ ու ինք տեսաւ որ առանձին մնացած է, բաժնուած՝ ճշմարիտ, Ընդհանրական և Կաթողիկէ եկեղեցիէն: Հայոց եկեղեցին իր ուղղութիւնը ամենեւեմ փոխած չէ, ան չէ յարած ո՛չ Արեւելեան և ո՛չ Արեւմտեան եկեղեցիներուն, այլ պահած է նախկին եկեղեցւոյ դաւանութիւնը և ապապային՝ եթէ բոլոր եկեղեցիներու միութեան ձեռնարկ կատարուի, Հայաստանեայց, Ղպտի կամ Ասորական եկեղեցիներու դաւանանքին վրա՛յ պէտք է հիմնուի, որովհետեւ այս եկեղեցիները չբաժնուեցան Տիեզերական Կաթողիկէ եկեղեցիէն, այլ ընդհակառակը պահեցին այդ եկեղեցւոյ հաւատամքը, հաւատամք մը, որ ընդունուած է հաւատարմապէս պապական, յոյն և բոլոր եկեղեցիներէն:

Սրբազա՛ն Եղբայր, եթէ Դուք իրապէս ջատագով էք միութեան և համերաշխութեան, պէտք է յորդորէք Հայց. եկեղեցիէն բաժնուողները, որոնց պատճառաւ այնքան վէճ, երկպառակութիւն և կոխունք ծագած են հայ ժողովուրդին մէջ, որ դառնան իրենց Մայր եկեղեցին, Քրիստոնէական ճշմարիտ հաւատքին:

Մելքիսեդեկ Սրբազան այս խնդրոյ մասին Լեւոն ԺԳ. Պապին ուղղեալ նոյն նամակին մէջ կը գրէ. «Հաւատացեմ, Շնորհազարդ Եղբայր, որ ի հնումն կամ ի նորումս, երբ որեւիցէ Հայ քոյած է իւր եկեղեցին եւ յայլ եկեղեցի դիմած, նա կամ նանաչած չէ լիովին իւր Մայրենի եկեղեցին, կամ նրապուրում է աւխարհային տեսակետով, կամ բռնաբարում է, եւ կամ քե կրօնն ու կրօնափոխութիւն իրեն համար կարեւորութիւն ունեցած չեն: Հետեւապէս նա բաժնուած է միայն եւ ոչ երբեք միացած. բաժնուած է իւր ազ-

գակիցներէն եւ արեւակիցներէն, բաժնուած է իւր Առաքելական Եկեղեցւոյ անունէն, փառքէն, պարծանքէն, վճռէն, խնդութենէն. բայց քե բաժնուելով ի՞նչ բանի միացած է, չգիտեմ, քանզի Քրիստոս բաժանեալ չէ, այլ գիտեմ միայն որ անուն ու տաճար փոխած է եւ խորհրդացած իւր Մօրէն» (Անդ. էջ 355):

Սրբազան Եղբայր, Ձեր «Հոգեւական Թուղթ»ը կը փակէք ըսելով. «Կը փութանք զնեւ մեր որդիական խոնարհ հպատակութիւնը եւ անգիտելի յարումի եւ սիրոյ նաւաստիք, նոյն այն խօսքերով, որոնցմով Կոստանդին Տանն Կիլիկիոյ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի պատգամաւորները, Փլորենցեան Տիեզերական Ս. Ժողովին առթիւ, կը ներկայանային Եւգինէոս Դ. Սրբազան Պապին»: Յետոյ կը մէջբերէք անոնց յայտարարութիւնը, ըստ որում Պապը Քրիստոսի Աթոռը ունի, Քրիստոսի փոխանորդն է, եկեղեցւոյ վէմը, երկնաւոր փականաց իշխանութիւն ունեցողը, և այլն:

Ձեր այս խօսքերը առիթ կ'ընծայեն որ անգրադատնաք Փլորենական Ժողովին, հայ պատգամաւորութեան և անոր ըրած յայտարարութեանց:

ԺԵ. դարու առաջին կիսուն Յոյներ Օսմանեան վերահաս զբաւումէն ազատելու համար կը զիմէին արաքիւն սեւէ օգնութեան: Եւգինէոս Դ. Պապը, որ Բասիլիոյ Ժողովականներէն զահընկէջ հռչակուած էր, իր թշնամիները ընկճելու և Արեւելքի վրայ իր ազդեցութիւնը տարածելու մօտ 1439 Փետրուարին Փլորենաի քաղաքին մէջ ժողով գումարեց: Յոյներ Կաթողիկոսներու հետ եկած էին ժողովին. կայսրն ու պապը, թէպէտ միտքերնին տարբեր բայց նպատակով համամիտ, ամէն միջոց գործածեցին միութենական որոշում մը յառաջ բերելու և յաջողեցան: Դաւանական, կրօնական խնդիրներ չէին որ կը յուզէին իրենց միտքը, այլ՝ քաղաքական: Կայ-

սեր «հաւանութեամբ» հաւատոյ գիր մըն ալ հրատարակուեցաւ Յուլիոսի 6-ին, 1439 թուին: Յովհաննէս կայսր կարծեց թէ պապի բանականութեամբ կարճ կը կրնայ այլեւս իր պետութիւնը պաշտպանել Օսմանցիներէն: Եւգինէոս ալ կը խորհէր թէ ինք յազմանակած է՝ Յոյներուն վրայ առաւելութիւն ստանալով:

Ժողովէն ետք, կայսրը յուսախաբ եղաւ. նկատեց որ պապը չունի այն ազդեցութիւնը որ կարեւոր եւրոպայի բանականները Օսմանցիներուն դէմ հանել. Օգոստոսի 26-ին բոլոր յոյն ներկայացուցիչներով մեկնեցաւ Կ. Պոլիս, ու այսպէս Փլորենաիոյ Ժողովը ի զուր գումարուած եղաւ:

Յոյներուն մեկնելէն մէկ օր առաջ, Օգոստոսի 25-ին, Փլորենաի հասած էին չորս հայ եկեղեցականներ. Յակոբ Բրեմատացի լատին կրօնաւորին առաջնորդութեամբ, որ իր միւս երկու լատին ընկերներուն — Փրանկիսկոս և Լուդովիկոս Բոնոնիացիներու — հետ, Հայերը պիտի ներկայացնէին պապին: Ձերզ Վսեմութիւնը այս ներկայացուցիչները «Հայոց Կաթողիկոսի պատգամաւորները» կ'անուանէ: Անհրաժեշտ է ուրեմն որ այդ պատգամաւորութեան ծագումը բացատրուի:

ԺԵ. դարու սկիզբը ծագեալ հայ գաղթականութիւն մը կը գտնուէր Խրիմի Կաֆա քաղաքը, որ լատինական ազդեցութեան տակ էր: Երբ Յովհաննէս կայսր Եւգինէոս Պապին հետ յարաբերութեան մէջ էր միութենական խնդիրներու շուրջ, պապը այս առիթը պատեհ գտաւ Արեւելեան միւս եկեղեցիներու հետ ալ յարաբերութիւն մշակելու և զանոնք իրեն հպատակեցնելու, որպէս զի իր գիրքը աւելի զօրացնէ: Պապի այս ծրագրին կրնային նպաստել յատկապէս Գենուացիները և Վենետիկցիները, որոնք մեծ ազդեցութիւն ունէին Արեւելքի մէջ: Անոնց միջոցաւ ինք (պապը) գիմումներ կատարեց

Հայերուն, Եթովպացիներուն, Ասորիներուն, Քաղ-
զէացիներուն և Մարոնիաներուն՝ միութենական
խնդիրներու շուրջ։ Եւզինէսո Հայոց Կոստանդին
Կաթողիկոսին նամակ մը գրեց, որ Արքիման Սար-
կաւազի ձեռքով զրկուեցաւ Սիւս։

Կաթողիկոսը թուղթը ստանալով՝ կը հարցնէ
կարծիքը Մկրտիչ Նաղաշ Եպիսկոպոսին, որ յայտնի
էր Աղթամարներու դէմ իր գործունէութեամբ։
Նաղաշ առաջարկին հակառակ դանուեցաւ և իր պա-
տարխանին վրայ միութեան հրաւերի խնդիրը բար-
ձի թողի մնաց։

Բայց Կաթոլիկ գեներալի կառավարիչը և իր օգ-
նականները, որոնք կը ֆանային ամէն կերպով Պա-
պի տապնապին օգնութեան հասնիլ, ֆանադին հայ
պատգամաւորութիւն մը դրկել ֓լորենախաւ Կա-
ֆայի Հայերը իրենց կառավարիչին հետ խնդիր
չյարուցանելու համար՝ ստիպուեցան համակերպիլ և
Լատինները խոստացան գիւրութիւն ընծայել և
ճամբու ծախքերն ալ վճարել։ Լատիններ 1438 Մա-
յիսի 12-ին Կաֆայի Մաղաքիա Եպիսկոպոսին, քա-
հանաներուն և հայ մեծամեծներուն թուղթ մը
ստորագրել տուին և գրկեցին Սիւս՝ Կոստանդին
Կաթողիկոսին։ Կաֆացիները իրենց նամակին մէջ
կ'ըսեն որ Կաթողիկոսը մէկը նշանակէ և իրը պատ-
գամաւոր գրկէ կա'մ Գեներալ, կա'մ պապին և կամ
Սիւսի հոգոսին։ Իսկ եթէ մերժէ կամ յապաղէ երեք
ամիս, այն ատեն Կաֆայի կառավարիչը իր կողմէ
պիտի գրկէ «Վարդապետ մը ընդարձակ իշխանու-
քեամբ»։ Նամակին մէջ գաւանական կամ հաւատարի
վերաբերեալ սկզբունքներու մասին խօսք չկայ։

Կոստանդին Կաթողիկոս Կաֆա քաղաքէն կը
նշանակէ չորս անձեր, որոնք վերեւ յիշուած լատին
կրօնաւորներու հետ կ'ուղեւորին ֓լորենախաւ Հա-
յոց Կաթողիկոսը սեւէ գաւանական, պապի իշխա-
նութեան, անոր Քրիստոսի փոխանորդութեան և

Հասվմէականութիւնը ընդունելու խնդրոյ մասին
չի խօսիր, այլ միայն խաղաղութեան և եղբայրու-
թեան ընդհանուր խօսքեր կ'ընէ։ Պապին ուղղեալ
սեւէ նամակ չի տար, ոչ ալ հրահանգներ կը գծէ
իր պատգամաւորներուն։ Բայց Կաթողիկ գեներալի
կառավարիչը պապին կը գրէ թէ պատգամաւորու-
թիւնը «կու գայ յանուն բովանդակ ազգին»։ Յայտնի
է որ Կաթողիկոսը կը համաձայնի պատգամաւորու-
թիւն մը գրկել, որպէս զի Կաֆայի Հայերը չնե-
ղուին իրենց Կաթողիկ տէրերէն։

Կէս լատին և կէս հայ պատգամաւորութիւնը
1439 Օգոստոսի 25-ին Փլորենախա կը հասնի, երբ
ժողովը երկու ամիս առաջ արդէն լրացած էր։ Մեկի
անձանօթ կը մնան այս «խրտուիլակ» պատուիրա-
կութեան բանակցութիւնները, որովհետեւ «այդ
մասին ժողովական տեղեկութիւններ եւ արձանագրու-
թիւններ չեն գտնուիր» (ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ Բ., էջ 2082)։

Ուրեմն, Սրբազա'ն Եղբայր, Ձեր մէջբերումը
Փլորենախոյ այս պատգամաւորութեանն ուղղուած
Եւզինէսո Գ. Պապին՝ «Գրիսոսի Արքուն ունիս...
փոխանորդ Քրիսոսոսի ես... դու ես վեմ եկեղեցւոյ...
դու որ ունիս իշխանութիւն երկնաւոր փականաց...»,
Հայց. Եկեղեցւոյ համար ոչ մէկ արժէք կը ներ-
կայացնեն, չորքորթ զովասանքներէ և չաղփաղ-
փութենէ անդին բան չի ներկայացնէր այդ յայտա-
բարութիւնը, որովհետեւ .

1.— Այդպատգամաւորութիւնը Հայաստանեայց
Եկեղեցւոյ ժողովի որոշումով չգրկուեցաւ։

2.— Կոստանդին Կաթողիկոս իր հաւանութիւ-
նը տուաւ անոր մեկնումին, որպէս զի սեւէ նեղու-
թիւն չհասնի Կաֆայի իր հօտին՝ նոյն քաղաքի
Լատիններու կողմէ։

3.— Պատգամաւորութեան բուն առաջնորդները
Լատին կրօնաւորներն էին. Հայերը անոնց ձեռք
գործիք էին միայն։

4. — Երբ պատուիրակութիւնը Փլորենտիա հասաւ, արդէն ժողովը լրացած էր երկու ամիսէ ի վեր: Առանց ժողովի ներկայ ըլլալու՝ իրենց յայտարարութիւնը աւելորդ է բոլորովին: Անոնց նպատակն էր ժողովի մասնակցիլ և ոչ թէ միայն պապը տեսնել:

5. — Պատգամաւորութիւնը Փլորենտիա չնասած վախճանած եւ կոստանդին կաթողիկոսը, ուրեմն ինչ որ յանուն իրեն պիտի ըսուէր կամ գործուէր, զուրկ էր վաւերական հանգամանքէ:

6. — Պատգամաւորները վերադարձան կաֆա և ոչ թէ Սիւս, և կոտարուած գործերու մասին տեղեկութիւն տուին կաֆայի կառավարիչին: Հետեւաբար յայտնի է որ անոնք անուցն' Վ միայն կապուած էին Հայոց կաթողիկոսին, բայց իրականութեան մէջ գինուացի կառավարիչին պատուիրակներն էին, յասին կրօնաւորներու առաջնորդութեան ներքեւ: Ուստի անոնց բրած յայտարարութիւնները ամենեւին կապ չունին ո'չ Հայոց եկեղեցիի, ո'չ հայ կաթողիկոսի և ո'չ ալ հայ ժողովուրդին հետ:

Սրբազա՛ն Եղբայր, մենք ամենեւին միտք չունէինք պատասխանել Ձեր «Հովուական Թուղթ»ին, որովհետեւ լուծիւնը արժանի պատասխանն է, սակայն, «Ժամանակ կայ խօսելոյ եւ ժամանակ կայ լռելոյ», ուստի խղիւղեմք մեր լուծիւնը՝ Հայոց եկեղեցւոյ դէմ եղած սխալ վերադրումները և պատմական անճիշդ խնդիրները հերքելու համար և գործուած անիրաւ թշնամանքներու փոխարէն եղբայրական ճշմարիտ սէր ցոյց տալու: Ձեր յարուցած խնդիրները բազմիցս հերքուած են Հայոց եկեղեցւոյ վարչապետներէն և հաւատացեալներէն: Մենք հաւատացած ենք որ եթէ ամէն օր ալ անոնք հերքուին, դա՛րձեալ ձեր համախոհները և անոնց ուղիղ ճամբուն հետեւողները խնդիր պիտի յարուցանեն,

պէսպէս միջոցներով պիտի ջանան Հայոց Սուրբ Եկեղեցին կապել պապի գերիշխանութեան, պիտի ազարտեն մեր մատենագիրները, ձեռագիրները, երկպառակութիւն պիտի յառաջացնեն հայ հաւատացեալներումէջ, ինքնահնար շաղակրատութեամբ և Լեւոնտարանի ու մատենագիրներու խօսքերուն ըստ քմացմեկնաբանութեամբ: Ուրիշ կերպ չէք կրնար գործել: Որովհետեւ Դուք, որ բաժնուած էք Հայոց Սուրբ և Առաքելական կաթողիկէ եկեղեցիէն՝ Աբրահամ Արծիւեանի և Մխիթար Աբրահօր, ինչպէս նաև անոնց հետեւողներուն նման, փութացեր էք դնել Ձեր «Ողբիական խոնարհ հպատակութիւնը եւ անկախելի յարումը եւ սիրոյ հաւաստիքը Նորին Սրբութեան զանկն առջեւ» այսինքն Հոռվմայ Պապին: Եթէ այսօր կը պատասխանենք Ձեր «Հովուական Թուղթ»ին, պատճառը այն չէ որ հոն ներկայացուած յորդորներուն և հրաւերներուն մեր պատուական ժողովուրդը կարելւորութիւն կուտայ կամ կը հետեւի, այլ կ'ուզենք այդ Թուղթին դիմաց ճշմարտութիւնը դնել՝ Ներողմիտ կը գտնուիք, Սրբազա՛ն Եղբայր, ճշմարտութիւնը յայտարարած ըլլալնուս համար, որովհետեւ «քեպէս կը սիրենք Պղատներ, բայց աւելի կը սիրենք նեմատնութիւնը»:

Հովուական Ձեր Թուղթը, Սրբազա՛ն Եղբայր, Հայոց եկեղեցւոյ դէմ գրուած է մասնաւոր դիտումով մը, ըստ սովորութեան Լատին եկեղեցւոյ պապերուն: Սիրոյ և միութեան հրաւեր մը ըլլալէ աւելի ատելութիւն, երկպառակութիւն սերմանելու չըմբերական մըն է: Կը ցաւինք յիշելու որ Ձեր Կարգիւնալի աստիճան ստացումէն ետք Ձեր ԱխՏիՖը իր Մատեան գունդը հանած է Հայոց եկեղեցւոյ և անոր բարեպաշտ հաւատացեալներուն դէմ: Հայոց եկեղեցին դարերու մշուշին և անստուգութեանց մէջ գիմակալներ է բլբաւոր Մատեան

գունդերու — կրօնական և քաղաքական, — չէ յաղ-
թահաբուեր և չէ դաւաճաներ իր աստուածային
սկզբունքներուն, սրբազան հաւատքին, իւրայա-
տուկ զաւանութեան և ծէսին, այլ անյողգողգ շա-
րունակեր է իր գոյութիւնը, որովհետեւ Աստուծոյ
զօրութիւնը կը բնակի Հայուն արիւնով ներկուած
այդ սրբազնասուրբ հաստատութեան մէջ: Ամենա-
խնամ Հայրը, որ բարեխօսութեամբ իր «երկնային
զօրացի» «միշտ անշարժ» պահած է Հայց. Առաքելա-
կան Սուրբ Եկեղեցին, այսուհետեւ եւս և յաւիտե-
կանս յիշի պահէ զԱյն անշարժ եւ հաստատ իր աս-
տուածային Վեմին՝ Բեթսաբի վրայ:

Վ Ե Ր Զ

